БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 80 (17028)

2005 чылдың ИЮЛЬ 21, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.20. Садар өртээ 3 рубль.

Барыын-Хемчик кожуунның 80 чылын байырлааны

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮДЕН БЭЭР САЙЗЫРАҢГАЙ КОЖУУНУ

Тыванның бир улуг кожуунунуң үндезилеп тургустунганындан бээр 80 чылын июль 15, 16 хүннеринде байырлап эрттиргенин солунга бижээн болгай бис. Бо юбилейни республика хемчээлдиг кылдыр калбаа-биле демдеглээн. Аңаа Тыва Республиканың бүгү яамыларының, ведомстволарының, кожуннарының, хоорайларының делегациялары киришкенин чугаалааргa-ла ооң ужур-дузазы улуг болган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Барыын-Хемчик кожуунның тургустунганындан бээр 80 чылы-биле холбаштыр Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга болган хөй кижи киржикчилиг хуралга байыр чедирип чүве чугаалааш, мынча дээн: "Барыын-Хемчик кожуун барыын Тыванның шаг-төөгүден бээр эң-не сайзыраңгай төп кожуунну болуп чорааны онзагай болуп турар. Ооң турар туружун чонда "тос орук белдири" деп адап турары таварылга эвес: Моол-биле, Даг-Алтай, Моол-Алтай, Орус, Казах, Хакас чурттары-биле кызыгаарлажып турар болгаш ынчан-на оларның-биле экономиктиг, политиктиг харылзаалар бедик турган". Бо дээрге улуг үнелел-дир. Кожуунның тургустунарынга, ооң социал экономиказын хөгжүдеринге күш-ажылчы үлүүн киирген Барыын-Хемчиктиң кайгамчыктыг ажыл-ишчилериниң дугайында хөй чылыг-чымчак сөстерни чугаалаан, амгы салгалдың кижилери аңаа чоргаарланыр, оларның чаагай херээн улам сайзырадыр, байлакшыдар тура-соруктуг ажылдап чоруурун амгы салгалдың байырлалга киришкен төлээлери бадыткап турду. Каяа-даа бааргa, оюн-тоглаа, каткы-хөг, ажыл-ишчи чугаа ону долузу-биле бадыткап турган.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш Барыын-Хемчик кожуунның тургустунган хүнүнден бээр 80 чыл болганы-биле холбаштыр дыка хөй кижини Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаан. Тыва Республиканың Орденин көдээ ажыл-агый адырынга ачы-хавыяазы дээш кожуунның көдээ ажыл-агыйының хоочуну Георгий Силкин ап тура, ооң ажылын бедии-биле үнелээни дээш ТР-ниң Чазаанга улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Тыва Республиканың "Күш-ажылчы шылгарал дээш" деп медаль-биле күш-ажылдың хоочуну Дарый-оол Саая, малчын Сергей Ооржак, кожуунның төп эмнелгезиниң акушерказы Тамара Ооржак шаңнаткан. "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы", "Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы", «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны", "Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы", "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг аттарны бөлүк мурнакчыларга тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын тывыскан соонда, кожуунның социал экономиказын хөгжүдер херекке улуг үлүүн киргеш, күрүне шаңналдарынга төлептиг болганнарга Чазактың, бодунуң өмүнээзинден байырны чедиргеш, ажылынга чедиишкиннерни, амыдыралынга аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзээн.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Дандар-оол Ооржак, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды Виктор Лавриненко, үлетпүр сайыды Валерий Ооржак, күш-ажыл, социал, аныяктар политиказының сайыды Алдын-кыс Конгар, өөредилге сайыды Петр Морозов, кадык камгалал сайыды Борис Күдерек, культура сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан, Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Любовь Анай-оол олар барыын-хемчикчилерге байыр чедирип чүве чугаалааннар. Бо удуртукчуларның хөй нуруузу боттарынга хамааржыр кожуунның организацияларын деткиири-биле янзы-бүрү марканың автомашиналарын белекке берген. Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак, ТР-ниң Улуг Хуралының депутады Роман Монгуш, кожууннарның болгаш хоорайларның чагыргаларының даргалары, республиканың ведомстволарының, кожуунның албан черлериниң удуртукчулары байыр чедирип чүве чугаалааш, белектерин тывыскан. Ниитизи-биле он ажыг янзы-бүрү марканың машиналарын, хөй санныг компьютерни, өске-даа өртектиг барааннарны кожуунның бүдүрүлгелери, организациялары алган.

ЧУРУКТАРДА: байырлал үезинде.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң Чазаанда

Доктаалды хүлээп алган

ТР-ниң Чазааның хуралынга 2005 чылда назы четпээн уругларның кадыын быжыглаар чайгы дыштанылганы организастаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

ТР-ниң Чазааның 2005 чылдың май 16-да бадылаан реестрин езугаар бо чайын республикага 406 күрүне, муниципалдыг лагерьлерни ажыдып, аңаа 32 850 уругну дыштандырары планнаттынган турган. Июль 19-ка чедир чайгы кадыкшылга лагерьлеринге 19 784 кижи хаара туттунган. Республиканың Кадык камгалал яамызының шугумун дамчыштыр диспансер учетта турар кадыы кошкак инвалид уругларга 95 путевканы берген. Чонну ажылга тургузар федералдыг албан эргелели 2104 назы четпээннерни түр ажылга тургускан.

Чурттаар байдалы берге уругларны чайгы кадыкшылга лагерьлеринге тургузар чарыгдалдың чамдыызын федералдыг бюджеттен ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызын дамчыштыр 5,5 млн. рубльди шилчидип берген. Ол көрдүнген түннүң 33 хуузу болур.

Ук яамының сайыдының дыңнадыын хүлээп алгаш, ТР-ниң Чазаа назы четпээн уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарынга харыысалгалыг яамылар, албан черлеринге школачыларның айыыл чок чоруун, эки чемненилгезин, чогуур санитар-эпидемиологтуг байдалды лагерьлерге тургузар хүлээлгени дагзып турар доктаалды хүлээп алган.

Юрий СУЧКОВ.

Өрттер өжүртүнүп турар

ТР-ниң Арга-арыг агентилелиниң дыңнатканын езугаар алырга, 2005 чылдың июль 20-ге чедир республиканың девискээринге 18110 га черге 133 өрт, ооң иштинде 12959 га черге арга, 5151 га черге хову өрттери болган.

Каа-Хем кожуунга 548 га черге ийи өрт узуткаттынган. Ниитизи-биле өрттер өжүреринге 35 кижи хаара туттунган. Ооң иштинде 7 кижи арга-ыяш ажылагыйындан, 23 кижини ол ажылче эвилелдээн, 5 кижи өрт ужар чүүлүнден киржип турар. Өрт өжүреринге 7 техника база хаара туттунган.

Борис ОНДАР.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛДИ ХЫНАМЧАЛЫГ ЧОРУДАР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарга июль 15-те чедип, кыштаглаашкынга белеткелдиң канчаар чоруп турары-биле танышкан.

Ш.Д. Ооржактың Чадаанага ужуражылгазы.

Бир дугаарында Шагаан-Арыгның район котельнаязынга чеде берген. Бүдүрүлгениң мастериниң хүлээлгезин күүседип турар Ф.К. Чабодаевтиң чугаалааны-биле алырга, беш котелдуң бирээзиниң капитал септелгезин, өскелериниң аар-саар септелгезин чорудуп турар, одалга сезону эгелээринге чедир кылыр ажылдарны доозуптар арга бар болуп турар. Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.К. Пюрюна коллектив доктаамал эки ажылдап келгенин айыткаш, боттарының мурнунда салдынган сорулганы күүседип шыдаар дээрзинге бүзүрелин илереткен. Бо котельнаяда септелге ажылдарының хемчээли улуг-даа болза, ону кылып шыдаар дээрзин удуртукчуларның, ажылчыннарның чугаазындан тодаргай билдинген. Оон аңгыда изиг суг дамчыдар хоорзаларны септээриниң, солуурунуң дугайында чугааны база чоруткан. Бо ажылдарны база кылып турар.

Котельнаяның ажылчыннары сөөлгү каш айда акша албаан,бо айтырыгны шиитпирлээрин Чазак Даргазындан дилээн. Саң-хөө яамызының ажылдакчылары-биле маңаа хамаарышкан чугааны ол кылыр болган.

Чаа-Хөл кожуунуң котельнаязынга Чазак Даргазы баргаш, ооң даштыкы байдалы корум-чурум чогун, боктуун дораан эскерген, ынчангаш долгандыр херимнээр, богун аштаар, үш дугаар каттың соңгаларын туйбу-биле дуй салыр айтыышкынны котельнаяның директору Шолбан Токаш-оолга берген. Бүдүрүлгеде үш котел бар, оларның септелгезин чорудуп эгелээн. Изиг суг дамчыдар хоорзаларның кандыг байдалдыын база чугаалашкан. Мында кылыр ажылдар база бары илерээн. Чазак Даргазы кышкы одалга сезонунга белеткелди экижиде-ринче кол кичээнгейни салган.

Чаа-Хөл суурну суг-биле хандырары сөөлгү үеде берге айтырыгның бирээзи болуп турар. Мону сайгарып көөрү, бо ажылды экижидери-биле Ш.Д.Ооржак Чаа-Хөлдүң «Водоканал» муниципалдыг бүдүрүлгезинге чораан. Суг дамчыдар эрги хоорзаларны солуур,бүдүрүлгениң ажылын экижидер болгаш өске-даа шиитпирлээр ажылдар барын орта айыткан, оларны кылыр дээштиг хемчеглерни алырын дугурушкан.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ол-ла хүн Чадаана хоорайда тудуп турар №4 школа комплекизиниң ажылы-биле танышкан. Чээрби чыл бурунгаар туттунгаш, кагдынган чурттарга бажыңнарын школаның өөредилге корпустары кылдыр эде дериири колдуунда дооступ турар. Ийи корпус ажыглалга кирген, өскелери удавас доостур. Чаа спорт залын «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелели тудуп турар, ында ажыл-иш хайныышкынныг чоруп турар. Школа комплекизиниң котельнаязы белен, ол изиг болгаш соок суглар-биле хандыртынар, арыгланыр черлер школаның иштинде кылдынган. Бо тудугда четпес чүве болза, соңга шилдерин болгаш өске-даа дерип, эптеп кылып каан дериг-хереклерни оорлап, үрегдеп ап чоруп турары болур. Мону болдурбазы-биле таңныылдарны тургузарын, школаның башкыларының хайгааралын күштелдирерин дугурушкан. Ол хире чараштап, каастап тургаш, тудуп каан онза школаның дериг-хереклерин оорлай бээрге, хомуданчыг-ла чорду.

Чазак Даргазы школа комплекизинде ажылдап турар тудугжуларның шуптузу-биле ужурашкан, ажылы-биле танышкан, ажыглалга кирген корпустарны кезип көрген. Чаа өөредилге чылы эгелээринге чедир бүгү тудуг ажылдарын доозарын дугурушкан.

Бистиң корр.

Уругларның чайгы дыштанылгазы

ХЫНАЛДАНЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң хайгааралын чорудар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелели Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың май 16-да үндүргени № 621 «2005 чылда Тыва Республикага назы четпээннериң кадыын быжыглаар чайгы дыштанылгазын организастаарының дугайында» деп доктаалын күүседир сорулга-биле июнь 29-тан июль 7-ге чедир Өвүр кожуунда чайгы дыштанылга албан черлерин хынаан.

2005 чылдың чайгы дыштанылгазынга белеткел үезинде кожуун администрациязының өөредилге килдизин дамчыштыр ук кожуунга Хандагайтыга, Солчурга, Саглыга, Торгалыгга, Чаа-Суурга, Ак-Чыраага 6 школа чанынга 6-7 харлыг уругларның чүгле хүндүс дыштаныры лагерьлерни ажыткан. Хыналдадан илереттингени болза, дыштанылганың хуусаазын 15 хонук чедир (18-21 хонуктан эвээш эвес болур ужурлуг) кызырган. Уругларның чемненилгези багай. Аъш-чемниң ассортиментизи өөгенчиг, кадыктан болгаш далгандан кылган чем, балык консервазы, тушенкалар, үнүш үзү колдаан, уругларга бээри хоруглуг кондитер кылыглары база бар. Кадыктарны сугга хайындыргаш, үнүш үзү холуп турар. Эът болгаш эттен кылган аъш-чем аймаа, слива үзү, ногаа, кат-чимис аймаа, ханды, сүт, сүттен кылган аъш-чем, чуурга, балык, балык эъдинден кылган аъш-чем аймаа чок. Хүнде бир уругнуң чемненилгезиниң өртээ 30-не рубль. Аъш-чемге «С» витамин хөй болдурарынче сагыш салбайн турар. Аъш-чемниң сертификат документилери чок.

Кадыкшылга хемчеглериниң канчаар эртип турарынга, уругларның чемненилгезинге хамаарыштыр хыналда кылдынмайн турар. Эмчи чогундан ийи-ле борбак ажылдакчы: повар биле кижизидикчи ажылдап турар. Аптекалары четче эвес.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруун хайгааараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелели санитар-эпидемиологтуг доктаал чокка чайгы дыштанылга лагерьлери ажытпазын, лагерь ажыдар таварылгаларда санитар дүрүмнерин ыяк сагыырын, кол кичээнгейни уругларның чемненилгезинче углаарын, дыштанылга үезин ыяапла 18-21 хонук болдурарын, тускай эртемниг эмчи ыяап турарын, кадыкшылга хемчеглериниң, уругларның чемненилгезин доктаамал хыналдага тургузарын саналдап турар.

Индира ООРЖАК,

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруун хайгааараар федералдыг албанның ТР-де девискээр эргелелиниң кол специализи.

ОРТУМАК ӨРТЕК КАНДЫГЫЛ?

ТР-ниң Чазааның 1998 чылдың июль 18-те № 374 болгаш 2001 чылдың июнь 24-те № 955 доктаалдарынга дүүштүр өг-бүленің орулгазын ортумаа-биле барымдаалап, хууда дузалал ажылагыйындан орулга санаар бараннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ортумак өртектери Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының болгаш Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының 2005 чылдың июль 1-де медээзи мындыг болган.

Продукцияның ады	Хемчээли	Өртээ рубль
Инек эъди	кг	94,95
Инек эъди (сөөк чок)	кг	138,75
Хаван эъди (сөөк чок)	кг	149,84
Хаван эъди (сөөктүг)	кг	124,76
Хой эъди	кг	119,84
Өшкү эъди	кг	90,00
Аът эъди	кг	75,00
Сүт	литр	15,69
Дагаа чуургазы	10 борбак	23,08
Картофель	кг	11,49
Капуста	кг	11,49
Огурец	кг	31,01
Морковь	кг	26,49
Свекла	кг	18,39
Согуна	кг	18,88
Капуста үрезини	кг	1800
Помидор үрезини	кг	1000
Морковь үрезини	кг	800
Свекла үрезини	кг	800
Согуна үрезини	кг	1500
Помидор рассадазы	10 дөс	100,00
Капуста рассадазы	10 дөс	30,00
Органиктиг чемишчидилге	тонна	150,00
Минералдыг чемишчидилге	тонна	3000
Үнүштер камгалаар чүүлдер	тонна	300000
Дус	кг	5,63
Концентраттыг мал чеми	кг	3000
Сиген	тонна	1700
Саваң	тонна	1000
Бензин АИ-92, АИ-93 марканың	литр	15,33
Бензин АИ-80 марканың	литр	12,46
Автол	литр	25,00
Хой дүгү	кг	18,00
Электри плитазы чок бажыңнарга электри энергиязының өртээ	100 кВт	110,00

КҮРҮНЕ СТАТИСТИКАЗЫНЫҢ ФЕДЕРАЛДЫГ АЛБАНЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕВИСКЭЭР ОРГАНЫ.

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮДЕН БЭЭР САЙЗЫРАҢГАЙ КОЖУУНУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Барыын-Хемчик кожуунуң тургустунганының 80 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдың киржикчилери кожуунуң уран чүүл мастерлериниң солун программалыг концертин көрген.

Байырлалдың ийи дугаар хүнүнде республиканың эң шилиндек 128 мөгези кожуунуң шаңналы дээш хүрешкен. Бо маргылдаага республиканың ат-алдарлыг мөгелери шаңналдыг чер дээш турасоруктуг хүрешкен түңнелинде республиканың "Чаан" мөгези Аяс Монгуш шүүлген. Шаңналынга "Жигули" машинаны сайгарлыкчы М.Монгуш тывыскан.

Челер, маңнаар аъттарның чарыжы, чадаг чарыш, хол бөмбүүнүң маргылдаалары болган. Өглер көрүлдезинге Аксы-Барлыктың өө бирги черни ээлээш, он муң рубль-биле шаңнаткан.

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Алексей Маркс-оолдуң редакцияга дыңнатканын езугаар алырга, Барыын-Хемчиктиң 80 чылынга тураскааткан байырлал кончуг бедик деңнелге эрткен. Тыва Республиканың бүгү яамыларының, ведомстволарының, кожууннарның болгаш хоорайларның удуртукчулары киришкен. Байырлалдың программазында кирген хемчеглерге, ылаңгыя спортчу маргылдааларга колдуунда бүгү кожуннарның, хоорайларның төлээлекчилери киржип, боттарының мергежилин көргүскен. Байырлал хүннеринде кожуунуң девискээринге чаңгыс-даа корум-чурум үрээшкини демдеглеттинмээн. Байырлал омак-хөглүг, солун эрткен, чон эки дыштанып алган деп, түңнелинде Алексей Монгушович чугаалаан.

Шүүлген мөге Аяс Монгуш.

Аът чарыжы.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВАДА ЧЕЖЕ МАЛ БАРЫЛ?

Мал ажылы шагдан бээр Тывага кол черни ээлеп чораан болгай. Амгы-даа үеде мал азыраарының эргежок чугулазын чон билип, мал тудар кижилер көвүдеп эгелээн. Тыва Республиканың Аъш-чем болгаш көдээ ажыл-агый яамызының мал ажыл-агый талазы-биле килдизиниң эргелекчизи Маадыр-оол Маадырович Сүрүн-оолдан бистиң корреспондентивис интервью алган.

ТР-ниң Аъш-чем болгаш көдээ ажыл-агый яамызында мал ажыл-агыйының талазы-биле килдистиң эргелекчизи М.М. Сүрүн-оол.

— Маадыр-оол Маадырович, бодуңарны номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

— Бичиимде-ле мал-маганга ынак, ол талазы-биле специалист болуксап чораан мен. Ынчангаш 1964 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан мен. Мал ажыл-агыйының дыка хөй адырларынга ажылдап чордум. 1990 чылда Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдун база доостум. Амгы үеде Тыва Республиканың Аъш-чем болгаш көдээ ажыл-агый яамызының мал ажыл-агый талазы-биле килдизиниң эргелекчизи бооп ажылдап чор мен.

— Тывада чүзүн-чүзүн аайы-биле чеже мал барыл? Азы чок болза, ниити малдың саны чежел?

— Чүзүннеп чугаалаарга, 119 муң 49 мыйыстыг бода мал, 47 муң 806 хаван, хой-өшкү 960 муң 519, чылгы 31 муң 893, иви 1770, теве 152 баш бар бооп турар. Ниити малдың саны 1 млн. 161 муң 189 бооп турар-дыр.

— Кожавыс Моолда ниити мал бажы 28 млн. деп дыңнаан мен. Аңаа деңнээрге, бистиң малывыс чөгенчиг эвээш ышкаш. Ынчалза-даа Моолда мал азырап турар кижилерниң саны-даа хөй, чери-даа делгем, одар-белчиири-даа хөй болгай. Мал талазы-биле тускай специалист кижи-дир силер, Маадыр-оол Маадырович, мындыг айтырыгга харыылап көрүңерем. Тывага чеже хире мал өстүрүп болурул?

— Мал азыраар күзелдиг кижилер-ле бар болза, чежени-даа өстүрүп болгай-ла. Одар-белчиир талазы-биле Тыва база Моолдан чыда калбас. Тыва чоннуң сууржуң амыдыралга өөренип калганы кончуг-дур. Биеэде ышкаш кижи бүрүзү мал тудуп, ээн чыдар дыка хөй одар-белчиирни ажыглаар болза, Тывага 6-7 млн. харын-даа оон-даа хөй малды тудуп болур. Мал азыраары — тыва кижиниң амыдыралынга эргежок чугула чүве-дир деп, эде тургустунуушкун, сандараашкын көргүстү. Тывага сайзырал канчап-даа баар чүве болза, мал азыраары, ооң ажыын көөрү, тыва кижээ кезээде чугула, бирги чергениң айтырыы бооп артар.

— Тывага малды көвүдедир өстүрер дизе, чүнү кылып болурул?

— Хуу мал тудар чорукту, арат ажыл-агыйын хөйү-биле сайзырадыр апаар. Үстүнден чагырыпдужаар системага, белен чүвеге, азыралга өөренип калган кижилер ам-даа чүвениң аай-бажын билбейн тур ышкаш. Кижи бүрүзүн хуу мал тудар кылдыр бо рынок экономиказы чоорту-ла албадаптар боор. Мал турда, ооң сүдүн-даа ижиптер, эздин-даа чиптер, кежин-даа кедиптер болгай. Малдыг кижи кажан-даа, кандыг-даа үеде тоовас. Төрээн Тывавыс безин мал азыраарынга чаяаттынган, таарышкан. Ону ажыглавас болзувусса, хоржок. Төөгүден алырга, мал бистиң өгбелеривиске чүгле аъш-чем, идик-хеп болуп чораан эвес, эстетиктиг, культурлуг кижизидилгеге база аажок салдарлыг чораан. Тоолда безин ядыы Аргалыктының тарлан шокар инээ өлүп каарга, ол: «Арган, кырган, сүт бербес-даа болза, чүзүнүн чаптаар инээм чүве» — деп аажок ыглап турар. Арган, кырган, сүт бербес инекти чүгле чүзүнүн чаптаар дээш безин азырап чоруур, шаандакы кижилер ол хире уян, биче сеткилдиг, кээргээчел чораан-дыр. Ынчангаш тыва чоннуң төөгүзү, уран чүүлүдаа мал-биле дыка холбаалыг.

— Малдың уксаажыдылгазының дугайын чугаалап көрүңерем, Маадыр-оол Маадырович.

— Уксаажыдылга ажылы бистиң Тывага дыка чедишкинниг чоруп келген. Тус чер уксаазыбиле кады симментал уксаалыг инек, ангор өшкү, меринос хой Тыванын байдалынга хөлчок тааржып өзүп турган. Ам-даа өзүп турар болгай. Ангор өшкү безин ам чүгле Тывада кадагалаттынып арткан. Тыва дээрге мал азыраар оран деп чүвени ол безин көргүзүп турар. Оон ыңай тыва уксаалыг мал дыка өзүген, тус черниң байдалынга шыдамык.

— Аът дугайында чүнү чугаалап болур силер, Маадыр-оол Маадырович?

— Чылгы мал республикада аажок эвээжээн. Орлов уксаадан хайнактаан аъттар бисте колдап турар. Кожавыс моол уксаага көөрде, бистиң аъттарывыс улуг, шыырак, узак бооп турар. Аъттың ажыы өске малдардан бичии-даа дудавас. Хомуданчыы-биле бистиң малчыннарывыс безин аъттың тергелээр, шанактаар онзагай шынарын уттуп алган. Чүве-ле болза, машина-техника дээр. Аътты тергелээш, азы шанактааш көжүп ап, ыяш, сиген-даа сөөртүп ап болур. Машина ышкаш кыварчаар материал дээр эвес. Күжүр аътты тергелеп, шанактап ажыглаарга, орулгадан аңгы карылга черле чок.

— Теве, сарлык дээн ышкаш эвээжээн малдарны канчаар үнелээр силер?

— Олар база аът, инектен дудак чок ажыктыг малдар. Сүдүн-даа ижер, эздин-даа чиир, кежин-даа кедер. Тевени тергелеп, шанактап болур. Тевени шуут чиде бербезин дээш ТР-ниң Чазаа теве азырап турар кижилерге 1 теве дээш чылда 3 муң 138 рубльди төлеп берип турар. Теве ийи чылда бир төрүүр болгаш, өзүп көвүдээри арай оожум. Ынчалза-даа назыны узун, шаанда болза, үш уруг өнчүзүнге баар мал дээр. Черле ынчаш Тывада аът, инек, хой, өшкү, сарлык, теве, иви, хаван деп 7 чүзүн мал өзүп турар.

— Солун интервьюңар дээш четтирдивис, Маадыр-оол Маадырович, ажыл-ижиңерге улуг-улуг чедишкиннерни күзедивис.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Ойнаар-кыстар фестивалы

Чер — Чаяакчы

Июль 3-тен 10-га чедир Хакасияга Бүгүделегейниң ойнаар-кыстар театрларының Чир Чайаан деп үшкү эколог-этниктиг фестивалы болуп эрткен.

Чир Чайаанны тыва дылче очулдурарга Чер — чаяакчы дээни ол. Фестиваль бо чылын үш дугаар чыл эртип турары бо. Чаңчыл болуп бар чыдар фестиваль бодунуу-биле бир тускай, онза болуп турар. Чүл дээрге, ол уран чүүлдүң дылы-биле биске бистиң дазылдарывысты, культурлуг чаңчылдарывысты, кижи биле бойдустуң тудуш харылзаалыын чугаалап тура, чоннар аразында ботбилчилгени база найыралды быжыглап турар. Фестиваль бистиң хөй нациялыг чуртувустуң чонунуң уран чүүлүнүң этниктиг чаңчылдарын камгалап арттырарынга үлүг-хуузун киирер дээрзи чугаажок. Оон ыңай кажан кижи төрелгетениниң мурнунда чер-делегейниң экологтуг байдалының дугайында айтырыг чидиибиле тургустунган турда, фестивальдың программазының экологтуг талазы база улуг ужур-дузалыг болур дээрзи билдингир.

Фестивальдың организакчылары киржикчилерни фестивальдың утка-шынарынга дүүштүр шилээниниң түннелинде, фестивальга шупту 23 ойнаар-кыстарлыг театрлар киришкен. Бистиң республикадан аңаа боттывынгыр «Шыяанам» деп ойнаар-кыстарлыг бичии театр киржир аас-кежиктиг болган. 2000 чылда «Тыва өг» деп театрны тываларның этнокультуразы: аас чогаалын, хамнаашкын, сыгыртыр, хөөмейлээрин, чаңчылдарын, оюннарын өөренири-биле шенелде шөлчүгежи кылдыр ажыткан турган. 2004 чылда ол театрның база бир адыры кылдыр «Шыяанам» деп бот-тывынгыр ойнаар-кыстарлыг бичии театржыгаш тургустунган. Ойнаар-кыстар театрның удуртукчузу Лариса Оюн, автору болгаш режиссеру Виктор Куулар.

«Шыяанам» деп ойнаар-кыстарлыг театржыгаш боттарының оюн-көргүзүүн Абаканның театрының чанында шөлге бичии тыва өг тип алгаш көргүскени онза, солун болуп, киржикчилерниң болгаш көрүкчүлерниң улуг сонуургалын чаалап алганнар. Ургларга суг болза, езулуг тыва өгге кирерге дыка-ла солун болган, олар башкылары-биле кээп, коллективтиң актерларындан моон соңгаар биске кээр силер бе деп, сонуургап айтырып турганнар. «Шыяанам» ойнаар-кыстар театры киржикчиниң дипломун ап, база 5 номинациядан тургустунган мөөрейге тиилекчи болганнар. Практиктиг семинарларга база киришкеннер.

Фестиваль делегей чергелиг эрткен болгаш аңаа Венгриядан, Германиядан, Таджикистандан, Финляндиядан, Франциядан, Тайваньдан ойнаар-кыстар театрлары, чуруктар делгелгелери келген турган. Финляндиядан келген философия доктору, кол режиссер, «Pahopamic imades»-тиң фотогравы К.Лампинен «Шыяанам» ойнаар-кыстарлыг театржыгашты Финляндияже бо чылдың азы келир чылдың сентябрь айда келирин чалаан. Ында база чылдың-на сентябрь айда ойнаар-кыстар театрларының фестивалы болуп эртип турар.

Фестивальдың киржикчилери оюннар аразында Хакасияның тураскаалдыг черлеринге, чараш хөлдеринге, музейлеринге, Казановка суурда этнографтыг комплекске, Саян далайынга чедип, ону улуг сонуургал-биле көрүп, дыштанганнар.

Алдынай СААЯ.

Ивиниң девии

МУНАР БОЛГАШ ШАНАКТААР ЭДЕРЛЕР

Бо чылдың март айның 25-28 хүннеринде Саха-Якутияның төвү Якутск хоорайга Бүгүделегейниң биче-буурай чоннарының ивижилериниң үшкү конгрези болуп эрткен.

Аңаа иви мал азырап, өстүрүп чоруур Россияның, Американың Каттышкан Штаттарының, Кыдаттың, Моолдуң, Швецияның, Финляндияның болгаш өскедаа чурттарның ивижилери киришкен. Ол үшкү шуулганга Тывадан үш делегат барып киришкен. Олар кымнарыл дээрге Тожу кожуунуң чагырга даргазы Валерий Кызыл-оолович Торжу, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының оралакчы сайыды Сергей Мөңгеевич Оюн, Тожуда иви ажыл-агыйлыг «Өдүген» КУБ-туң директору Сайзана Чаш-ооловна Кол олар бооп турар. Ол шуулганга киришкеш, делегейниң иви азырап чоруур дыка хөй чурттарының төлээлерин көрүп, олар-биле арга-дуржулга солчуп, сеткил хандыр хөөрешкенин делегат бүрүзү хөөрээр болду.

Тожу кожуунуң чагырга даргазы Валерий Кызыл-оолович биле Саха-Якутия Республиканың Алдан районунуң «Алдан» совхозунуң директору ужурашкаш, иви орнажып солчурунуң дугайында чугааны кылган. Херек кырында иви солчулгазын июнь айның бирги чартыында Абаканның демир-орук станциязынга кылдывыс. Шүүдел болгаш чарыгдалдар ийи таладан хөй болган. Бистиң таладан кожуунуң мал эмчизи Хемер-оол Максимович Чигжит мурнай чоруткаш, аалчыларның солчур ивилерин шинчип, кылза чогуур ажылдарны кылган. Ынчангаш 17 баш иви малдың эдерлерин солушкан.

Солушкан иви малдың документилери чогуур деңнелге тургустунуп, санитар, ветеринарлыг шинчилелди эрткен. Аалчылардан келген ивилерни Сесерлиг тайгазында аңгы тургускан. Олар үш хар ажып турар ивилер болган. Бистиң моон 1 хар ажыг ивилер чоруткан. Дугуржулга ындыг турган. Якут-Саха Республиканың иви чарыжының тиилекчизи, спорт мастери Иван Петров тыва ивижилерни хомудатпас дээш назыны улуг эдерлерни эккелгенин чугаалап орду. Бистиң ивилеривис мага-бот деңзи аайы-биле улуун көргүскен.

Якутиядан келген эдерлерниң аразында эзертээш, мунар болгаш шанактаар ивилер барын Иван Петров чугаалады. Саха-Якутияның ивижилеринге иви малдааны дээш, ай сааңда бир ивижиге 4 муң рубльди база өске-даа немелде төлевирлерни бээр. Хөй анай алганы дээш, улуг, биче малды чидириг чок ажаап алганы дээш, балыктааны дээш, өлүк тывыжы дээш база немелде төлевир бээр. Рация, ок-боо, тускай хеп, буран болгаш каяа-даа чоруур күштүг техника-биле долузу-биле хандыртынган. Бистиң ышкаш улуг тайгасын чогундан көжерде техника ажыглап турар. Ымыраа-сээктиң көвейин, иви малды дүвүреди бээрин, үргүлчү ыштап турарын чугаалап турдулар.

Бистиң тыва ивижилер бедик тайга-сыннарда берге байдалда иви малдап чоруурун база чугаалаан бис. Бо иви солчулгазы бистиң республикага база Саха-Якутияга төөгүлүг болуушкун бооп артарын демдеглеп каары артык эвес.

Михаил ОНДАР.

Тоора-Хем суур.

Ыраккы Кунгуртугга

"Ак-көк Тере-Хөлдүң чалгыглары"

Чоокта чаа Тыванын каас-чараш булуңнарының бирээзи боор тывызыксыг, тоолзуг оран – Тере-Хөл кожуунну Кунгуртугга июль 3-те, соңгулдалар хүнүнде, республиканың Композиторлар эвилелиниң кежигүннери Кара-Кат Очур-оолович Ооржак удуртқан, ол ышкаш, Культура яамызының оралакчы сайыды Виктор Сергеевич Чигжитке баштаткан 10 шаа композитор база филармонияның, Алексей Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң ыраажы башкылары солун оюн-тоглаа концерттерлиг аалдап чорааш келгеннер.

Чайгы үени ажыглап, "Тере-Хөлдүң чалгыглары" ыры-шүлүк конкурузунга киржир мөөрейжилерге республиканың Культура яамызы тайга черге тайып турбас 30 олуттуг "ГАЗ-53" маркалыг улуг-чаагай машинаны, ооң бензининге 15 муң рубльди база дузалап бербишаан, радио-телевидениениң чурукчузун, радиожурналист Татьяна Даниловна Байындыны баштадыр бистиң концертчи бөлүүвүстү бүрүнү-биле чепсеглээни өөрүнчүг болган.

Орук-суур ырак-даа, бергедаа болган: баарда, кээрде 2-2 хонук – дөрт хонукту чүгле орукка эрттирген бис. Ынчалза-даа чайның каас-чараш бойдузу бистерге, ол оранга бир дугаар чораан улуска, уйгу келдирер хамаанчок, улам-на сорук киирип, барык кижи бүрүзү боттарынга ап чораан өңнүг пленкаларлыг аппараттарын "борбаңнадырынга" өй болган бис. Ийиги хүннүң кежээзинде, орайтадыр чеде бээривиске, тере-хөлчүлер демнии сүргей чыглып кээп, дораан дерип-белеткеп каан аалчылар бажыңынга хүлээп албышаан, тыва шээр малдың ужа, төжү-биле-даа ашкарып-чемгерип, шаг-ла болдулар.

Дараазында эртен дашкаар үнүп келгеш, пат кайгап каан мен: он шаа базым черде столованың баарында чалым хая дег көстүр, чараштыр чыып каан сарыг дыттың саады сыстып турар кылдыр тыва даалы ышкаш, чыскаап каан 500 куб. токпак ыяшты магадаан мен.

Шаанда Кунгуртуг школазынга кыс шаандан кырыыже ажылдап чораан башкы угбамны-даа сактып келдим: ынчан, ол угбамның 50 харлаан юбилейинге самолеттап четкен кижи болгай мен. Амгы ол суурнуң амгы "шырайын" амыдырал-чурттал газын ооң бөгүнгү чурумалы-биле деңнээр ужур-даа чок болду. Кожуун чагыргазының конторазы, аалчылар бажыңы, столовая, Культура бажыңы, хөгжүм болгаш ниити билиг школалары, садыг-магазиннери безин кожа хонгулапкан өглер-даа ышкаш, аразы беш-он метр чергелештир турган, кандыг-даа ажыл-агый кылырынга эптии сүргей чордулар.

Үштүң эртенинде соңгулдалардаа эгелээн, а бистер дүүш соонда эрттирер конкурс-мөөрейивиске белеткенип, идик-хевивис хереча тыртынып тур бис оң. Дүштекиниң 1 шактан эгелеп, баштай композиторларның Кунгуртугга тураскааткан ыры-шүлүк мөөрейин эгеледивис оң. Аңаа автор бүрүзү Кунгуртугга тураскааткан чүгле 2 ыры-музыка чогаалын киирери көрдүнген турган.

Концертти эгелеп, ажыдарын меңээ дааскан: үстүнде чугаалаанным башкы угбамга тураскааткан сактыышкын-элегиямны филармонияның болгаш уран чүүл училищезиниң ыры башкызы, дээди эртемниг вокалистка Светлана Монгуш биле иелээн бадырдывыс. Дараазында бистиң эвилелдиң эң аныяк композитору, республика конкурстарының доктаамал киржикчизи, уран чүүл училищезиниң сургуулу Томас Монгуш, республиканың болгаш Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Анатолий Монгуш, эвилелдиң харыысалгалыг секретары Дагба Санчыт, Алена Йомужап, Кызыл-Арыг школазының ыры-музыка башкызы, Тес-Хемниң кожуун ырызының автору Аңгырак Болат-оол, эвилеливис даргазы К.-К. Ооржак дээш, өскелер-даа боттарының Кунгуртугга бараалгаткан чаа чогаалдарын чаржалаштырып-ла турганнар.

Концерт төнген. Оралакчы сайыт В.Чигжит баштаан жюри кежигүннери тускайланы бээр аразында, композитор бүрүзү, көрүкчүлерни чалгааратпас дээш, боттарының чаа-чаа чогаалдарын удаа-дараа уранчыдып-ла турганнар.

Түннелинде I-II-III-кү черлерни чаалап алгылаан эң-не тергиннери: Кара-Кат Ооржак, Анатолий Монгуш, Дагба Санчыт олар дипломнар болгаш улуг шаалдаларны чаалап алдылар. А эң аныяк композиторувус Томас Монгуш тускай шаңналга база төлептиин көргүскен. Кысказыбиле чугаалаарга, автор бүрүзү хол куруг үнмээн: диплом, грамоталарлыг, дириг чечектерлиг, шаалда-шаңналдарлыг болгулаан.

Мөөрей түннелиниң соон дарый кунгуртугжулар курай-маңнайлыг ыры-шоорлуг, танцы-самныг концерт көргүзүүн база бараалгатканнар.

Далай-Хөлдү даянгыыш-биле...

Кунгуртугга ийиги хүннүң кежээзинде кожуун чагырыкчызы А.Санчат Тере-Хөл шивээзин сонуургадыры-биле машина-балгат-биле хандырбышаан, радио-телевидениениң журналистерин база республиканың Чурукчулар эвилелиниң 2-3 төлээлерин баштадыр аъткарды эвеспе оң.

Чүү шаг болганда, бир хемечи оол чүгле даянгыыш-биле иттинип, эрикке бо чедип келди. Ол хемеге 8-9 кижи олурар чүве-дир, а бистер үдекчилеривис-биле үжен шаа кижи бис. Баштайгы 8-9 хире кижи ол хеме-биле шивээже углапты. Эрик дургаар кылаштавышаан, элээн сонуургап тур мен: хемечиниң эшкиижи-даа чок, чүгле 2 метр дурттуг даянгыыштыг болду. Бола чорааш, далай-хөлдү чаңгыс даянгыыштыг кежип чораанын бир-ле дугаар көргеним ол.

Эрик кыдыынга, мээң чанымга турган даргам Кара-Кат Очур-ооловичиден канчап эшкииш-даа чок, канчап хемелеп турар улус боор деп айтырарымга, "бо черниң улузу далай-хөлдү чүгле чаңгыс даянгыыш-биле кежер улус боор деп, мени улам удур "дузап" кагды. Херек кырында хөл даянгыыш дурту сыык чүве бооп-тур. Удаваанда машинавыс чолаачызы суур киргеш кээрим ол деп бааргa, мен баштаан аңаа турган арткан кижилер машинавыс кырынче караш-ла дээн бис. Чолаачывыс бисти суурга чедирип, бодунуң ажыл-херээн бүдүрүп алгаш, дедир хөлче караш-ла дээн чүве. Ша-даа четпээнде, ол-ла машина-биле даянгыыш-биле "эжиндирип" чыдып калган өөрүвүс катқы-хөглүг бо келдилер.

Кежээзинде кожуун чагырыкчызы Александр Самданович, катап соңгуттурган суму чагырыкчызы Вячеслав Доржуевич Мунзук олар-биле кыскадаа болза, суур амыдыралын сонуургаптар аргалыг болдум.

Ол хире бичии суурда аныяктарның 5 спорт стадионнары бар, уран чүүлдүң бүгү хевирлерин улуг-биче чонда нептереткени мени дыка сонуургатты. Ийе, кожуун чагырыкчызы Александр Самданович-даа, суму чагырыкчызы Вячеслав Доржуевич-даа боттары ам-даа аныяктар, ынчангаш, ында амыдырал улам аныяксып, чаарттынып турарыдаа ол-дур деп чоргаарап ордум.

Улус-чонга эртем-билиин
Угбам күжүр арттырып каан:
Дуңмаларым чараш чери –
Дуруяалыг Кунгуртуг ол.

Каадыр-оол БЕГЗИ,
Композиторлар эвилелиниң консультантызы.

Чагаалар аразындан

Оларны дөзээр мен

Мээң кырган-ачам, кырган-авамны Дадар-оол Хертекович, Сендеш Бадарчыевна Дамдынчаптар дээр. Кырган-ачам Бай-Тайга кожуунну «Кара-Хөл» совхозунуң улуг чолаачызы. Ол эки ажылы дээш хол шактары, хүндүлел бижиктер-биле доктаамал шаңнадып, Ташкент хоорайга база шаңнаткан путевказы-биле дыштанып чораан.

Кырган-авам С.Б.Дамдынчап Кызылдың секретарь-машинакчы курузун 1978 чылда дооскаш, чаа тургустунган "Кара-Хөл" совхозка секретарь-машинакчы болуп ажылдап чораан. Ооң соонда түр үеде поварлап, агитквартиралар даргалап, чонну ажылче хаара тудуп чораан. Кырган-авам шевер болгаш аргыттынар, бистерге дыка чараш платьени болгаш хөректээшти аргып, даарап бээр кижи. Ширтек даарааш, кожуун чергелиг шаңналды алганын сактыр-дыр мен. Олар ам кайызыдаа хүндүлүг дыштанылгада.

Бистерге кырган-авам, кырган-ачам дыка ынак. Олар "Кудук" аржааны чоруй бааргa, бистер бажыңын эзлеп, инээн хайгаарап, боттарывыстың дузавысты шаавыс-биле көргүзүп турар бис.

Бистиң совхоз үе-биле деңге сайзырап, бо үеде муниципалдыг биче бүдүрүлге апарган. Кырган-авам, кырган-ачам база «хол куруг» олурбастар, инек, молдургаларын, хоюн өстүрүп, азырап турарлар. Боттарының ийи машиназы база бар. УАЗ база ГАЗ-53 машиназын мунуп, чонунга ыяш, сиген эккеп берип, дузазын көргүзүп чоруур. Олар чонунуң мурнунга хүндүткелдиг болгаш үлегерлиг, күш-ажылдың хоочуннары. Мен өзүп келгеш, кырган-авам, кырган-ачам ышкаш күш-ажылдың хоочуну болур мен.

Шеңне ДАМДЫНЧАП.
Кара-Хөл ортумак школазының 5-ки классчызы.

Амыдыралдың арнын көргүскен

Мээң ажылдаар өрээлимге күш-ажылдың хоочуну, "Шын" солуннуң 1960 чылдардан бээр хүндүлүг бижикчилериниң бирээзи — Михаил Сундуй-оол чедип келгеш, бодунуң бижээни "Городок у подножья Кара-Даша" деп номун белекке берген чүве. Ажыл-ижим аайы-биле бо чаңгыс чер-чурттуг акым-биле каш чыл бурунгаар чоок таныжа берген мен. Бо солунга ажылдап кээр мурнумда-ла, "Шын" солунга ооң бижээн материалдарын номчуп, чоок таныыр кижилерим-биле дөмей үнелеп чораан мен.

Хоочун бижикчиниң белекке берген номун чаңгыс дүне-ле номчуп доостум. Ном ол хире солун болган. Михаил Салчакович номну орус дылга бижээн. Ооң кол маадырлары 1960 чылдарның эгезинде Ак-Довурак хоорайны болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинадын тудар дээш улуг ССРЭ-ниң булуң бүрүзүнден келген комсомолчу аныяктар. Хып дээн чалыы назынга кандыг доктар-моондак турар боор, кадыр Саянның берге оруктары-даа, Тыванын соок кыжыдаа оларга шаптык болбаан. Номну орус дылга бижээнин чөптүг деп санаар чүүлүм болза, ооң маадырлары хөй националдыг совет чон, ийи талазында, комбинаттың болгаш фабриканың кол дериг-хереклерин, ооң янзы-бүрү цехтерин, дузалал бүдүрүлгелерин тыва дылга таарыштыр бижиири болдунмас чораан. Бодум бо комбинаттың дугайында материалды бижип тургаш, канчаар бижиирин Михаил Салчакович-биле сүмележип турдум. Фабриканың тургузуу нарын, ажылчыннарының мергежили каш янзы болур.

Номну автор Ак-Довурак хоорайның болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинадының 2004 чылда 40 чыл болган юбилейинге тураскаадып үндүрген. Номунуң эгезинде автор: "Мээң бөлүк эштеримниң дилээ-биле номну орус дылга бижидим. Ооң чылдагааны мындыг: аныяк-даа, улгады-даа берген тыва кижилер бо үеде орус дылга багай эвес чугаалаар апарган болгай, кады ажылдап чораан эшөөрүм колдуу орус дылдыг кижилер болганы-биле, тыва дылга бижиир аргам чок апарды" деп бижээн.

Михаил Салчаковичиниң намдары – Ак-Довурак хоорайның төөгүзү деп чугаалап болур. Ол 1959 чылда Тээли ортумак школазын дооскаш, комсомолчу путевка-биле Ак-Довуракка ажылдап келген. Күш-ажылчы базымын бөдүүн тудугжудан эгелээш, фабриканың директорунуң оралакчызынга чедир узун орукту эрткен. Боду өөренмишаан, ажылдап чораан езулуг практик-инженер кижиниң бирээзи.

Номда "Эң-не хүндүлүг мергежил" деп эгеде, ол мынчаар бижип турар: «Каш чыл бурунгаар Ак-Довурак кайгамчык улуг тудуг шөлү турган. Ынчан кудумчуга таварышкан кижи-ле тудугжу болур. Чурттаар чер айтырыы бергедеп турган. Кыш дүшкүже шериг майгыннарга чурттап турдувус. Ынчалза-даа ол үеде Ак-Довуракка арга-дуржулгалыг партия, совет ажылдакчыларның турганы-биле, айтырыгны кончуг дүрген шиитпирлеп турган. Тудугжулар хоорайынга түр чурттаар хөй-ниитиниң чурттал бажыңнарын тудуп эгелээннер. Ынчан Ак-Довуракка амыдырал хайнып-ла турган" дээни кончуг чөптүг. Бүгү ССРЭ-ниң булуң бүрүзүнден келген янзы-бүрү аймак-сөөк аныяк кижилерни баштайында чурттаар орансава-биле хандырып, оон тускай мергежилге өөредип, улуг ажылды партия, совет, ажыл-агый органнары чорудуп турганын Михаил Салчакович тодаргай барымдааларга үндезилеп тургаш бижээн болду.

Чаа ном

Автор бичиизинде Ак-Довуракка ажылдап келген кижи болгаш, номну бижип тургаш, ол үеде ак-довуракчыларның амыдыралын долузу-биле чырыдып шыдаан деп үнелелди берип болур. "Ол үеде бистиң хоорайывыска улуг төрээн чуртувустуң кандыг-даа чоннарының дылын дыңнап болур" дээни совет аныяктарның интернационалчы найыралы быжыг патриотизмге үндезилеттингенин бадыткап турар. Оларның турасоруктуг күш-ажылының ачызында, Ак-Довурак хоорайны, "Тыва даг-дүгү" комбинадын, Ак-Довурак – Абаза автооруун, Абазадан Саян сынын ажылдыр бедик вольтулуг электри энергиязын көрдүнген хуусаазында ажыглалга киргеннер. Ылаңгыя орустар В.А. Милосердов, В.И. Митюков, тывалар Ш.К.Күжүгет, М.С. Агбаан, дагестан С.Курбанов, коми С.Казанцев, хакас В. Саражаков, бурят А.Сенгелов, казах Т.Жакенов өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп ажылдап чорааннар, оларның-биле кады грузиннер, эстоннар, армяннар, ногайлар, карачаевтер чаңгыс дылга чугаалажып, улуг төрээн чуртунга төлептиг бараан болуп турганын онзалап демдеглээн болду.

Автор бүгү назынын Ак-Довурак хоорайга чурттап, «Тыва даг-дүгү» комбинадынга ажылдап эрттирген кижи болгаш бодунуң номунга комбинатка чалаттырып ажылдап келген инженерлерден эгелээш, ат-алдарлыг баштайгы тудугжулар, Тыванын баштайгы дагжы ажылчын аңгызын тургускан салым-чаяанныг тыва оолдар, кыстарны, хоорайның төлептиг интернационалчы интеллигенциязының өзээ болуп тургустунган эмчилер, башкылар, партия, совет, профэвилел болгаш бүдүрүлгелер удуртукчуларын долузу-биле чырыдып, оларның чымыштыг ажылижинге тодаргай үнелелди бергенин онзалап демдеглээр кижи болдум.

Ажылчын кижи бодунуң амыдыралынга үндезилеп алгаш, бүдүн хоорайның, Тыванын бир улуг бүдүрүлгезиниң эрткен оруунуң, ооң эрес-дидим ажылчыннарының дугайында номну бижип каанынга кым-даа чоргаарланып болур. Чогаалчы, журналист эвес-даа болза, бистиң хоочун бижикчивис бодунуң мурнунга салган сорулгазын күүседип шыдаан.

Сергей ХЕРТЕК.

"ШЫННЫҢ" ПОЧТАЗЫНДАН

Байлак амыдыралдыг кырган-ава

Хоочуннар аравыста

Өвүр кожуунның Саглы сумунуң үндезилекчилериниң бирээзи — Серен Байыровна Монгуш сезен бир харны харлап турар. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чыл болган байырлалында ол юбилей медалы-биле шаңнаткан. Серен Байыровна боду Аянгатыга төрүттүнген, Садыйган Даваевич Монгуш-биле өг-бүле туткан. Дайын эгелей берген деп медээ аалдар аразынга дыргын апарган турар 1942 чылда, ол чаа-ла 18 харлыг турган.

– Ынчан улуг оглум Эрес-оолду божааш, Үзүкке турган үевис чүве. Дайын эгелей бергенин сургакчылар кээп, дыңнадып турган. Бир-ле, ол кезек аалдарга аът үзер деп, Барыындан улус келген. Бисти кунчуумнуң өөнге аппарып чедиргеш, өөвүстү тип алгаш, аңаа аштанып-чемненип, аалдардан чыраа, саяк, чүгүрүк аттарны аңгылай чыып турганын сактыр-дыр мен.

– Саглы ынчан Барыын-Хемчик кожуунга хамааржып турган.

Аалдар дээрге мырыңай эңмежок. Суму бүрүзүнге дузаламчы чыыр тускай комиссиялар ажылдап турду. Сумувус даргазы Элбек үргүлчү аалдарны кезип, тайылбыр ажылын чорудуп турган. Аалдар фронтуга дузаламчы кылдыр бээр малын суму даргазынга хүлээдип турган – деп, Серен Байыровна чугаалап ор.

Аныяк, ынчан чаа-ла өг-бүле туткан-даа бол, өскелерден чыда калбайн, боттарының хуузунда кызыл-кошка 1 шары, 3 чылгы мал, 15 шээр малды берген. Оон аңгыда, алгы-кештен хол-хавы, хөректээштер, тон, чылыг кидис уктар даараар, ааржы, курут, саржаг белеткээр бачым ажылишке идепкейлиг киржип, өндүр Улуг Тиилелгени чаалап алырынга үлүг-хуузун бүгү тыва чон-биле кады кииришти рген.

Серен Байыровна ол-ла чылдарда Тока дарганы бир-ле дугаар көрген:

– Ол чылдарда сургакчылар үзүлбес чүве. Кезек аалдарга Тока дарга сургакчылап келген. Дарга кызыл-кошка дузаламчы бээриниң дугайында тайылбырлап, дайында байдал-биле чонну таныштырган.

Үе берге турган, ынчалза-даа шупту улус малдыг, аалдар көдээде, кижи бүрүзү малында, дүнхүн чок мал-маганын азырап кадарып ажылдаан, чайлыг-хостуг кылаштажып чоруур кижи-даа чок турган. Аалдарның фронтуга берген чылгы, бода мал, хой-өшкүзүн сүрүп турар аңгы сүрүкчүлер турган. Дайында шериглерге белек кылдыр алгы-кештен даарап каан чылыг идик-хепти күштүг шарыларга чүдүргеш, чоргузар турган – деп, С.Б. Монгуш сактып чугаалап олур.

Ол 1950 чылдан эгелеп "Кызыл Тук" колхозка тудуг бригадазынга хөй чылдарда ажылдап, херээжен тудугжуларның звенозун удуртуп келген. Суурда дыка хөй тудугларны тударынга киришкен. Ам Саглы сумузунуң ол бажыңнарында улуг-бичии чон чурттап, суурну улам чаартып, байлакшыдып, малын өстүрүп, ажы-төлүн өөредип турар. Сумунуң девискээринге эң баштай туттунган ыяш бажыңнарының бирээзинге Серен Байыровна 10 ажы-төлүн доруктур өстүрүп, доозазын эртем-билигге чедирип, төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен. Буянныг ава, энерелдиг кырган-ава бөгүнге чедир ында чурттап олурар. Ие кижиниң эң-не балаттынмас ат-алдары, кежик-чолу уруглар ында, оларның ажыл-ижинде дижир. Зоя Байыровнаның ажытөлү аныяктарга, чаштарга үлегер чижектии-биле ылгалып, чонунга бараан болуп чоруур.

Күш-ажылдың хоочуну Серен Монгуш Моол Арат Республиканың Сагиль сумузунга школа, эмнелге тудугларын тударынга бодунуң күш-ажылын кииришти ргеш, МАР-ның Хүндүлел бижиибиле база шаңнаткан. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң база суму болгаш район Совединиң депутадынга удаа-дараа соңгуткулаан. Оон дугайында 1967 чылда үнген "Тыванын алдарлыг херээженнери" деп номда бижээн. Маадыр иениң "Колхозтуң алдарлыг тудугжузу" деп бедик ат-биле, "Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы" хөрек демдээ, "Шылгараңгай күш-ажылы дээш", "Күш-ажылчы шылгарал", "Тиилелгениң 50 чыл ою" деп медальдар база "Хүндүлелдиң Демдээ" орден-биле шаңнатканы оон күш-ажылын чон, төрээн чурт бедиибиле үнелеп турарының херечизи болур.

Санчай САТ.

ЧУРУКТА: С.Б. Монгуш (тыва шыва тоннуг) ажы-төлү, хадуңмазының аразында.

Кара-Суг аржаанында

Дыш чок боор-дур

Төрээн Тывавыс аржаан суглар-биле байлак оран. Өгбелеривис шаандан тура, аржааннарга мага-бодун эмнедип, сагыш-сеткилин сергедип алыр чораан. Ынчангаш аржааннар ээлерин ыдыктап, чүдүп, ол чоок-кавыны чүдетпес, үргүлчү арыг тудар, харын-даа улуг дааш-шимээн-даа үндүрбес чораааннар. Ындыг чаагай чаңчыл салгалдан салгалче дамчып, чоокка чедир-ле кижилер ону сагып чораааннар.

Сөөлгү үеде аржааннарда байдал сыр өске. Кадыын экижидип алыр дээн улустан аңгыда, анаа үе эрттирер дыштаныкчылар база көвей келир апарган. Олар колдуунда – аныяктар, школа назылыг уруглар болгулаар. Чайгы үеде оларның чурттап турар черлеринде культура одагларында культурлуг, массалыг ажылдар чоруттунмайн турарындан оларның аржааннарга кээп дыштаныры "мода" апарган. Кайы-даа аржаанда ындыг апарганы хараадаанчыг. Ада-ие, төрелдери-биле аржааннап келген болза, өске херек. Кадыы багай-даа уруглар турар болгай.

Чаа-Хөл кожуунның Кара-Суг аржаанынга чеде бээрге, школачыларның чайгы лагери ыяап турар. Бир эвес лагерь чүве болза, ол шала озалааш черге тургу дег. Чүге дизе кадыы кошкак уруглардан тургустунган чүве төлээде, оларның хүн чуруму турар ужурлуг. Ындыг чүве-даа эскертинмес. Оларның алгы-кышкызы, ойнаан бөмбүү дыштаныкчыларга амырдыш бербес. Ында-мында шаараңайынчып маңнажыр, алгыржыркышкыржыр, аржаан чоогун конфета саазыннары, целлофан хаптар-биле чүдедир. Олар-даа барыктыг, хай дээр башкыларлыг.

Черликтеп келген аныяктар чүнүң-даа доразы. Ол-бо майгыннар чанынга тааннар дег чыглып, гитаралап, ырлажып, бөмбүктеп, дүне арагалап, хондур дискотекалап тура хонарлар. Оон кедерезе, шош-содаа үндүрер. Суурлардан мотоциклдиг, машиналыг өөрү база четкилеп кээр. Майгыннар үстүрүп кагга дег, диилеп тура хонар. Чадаглай бергенде, машиналыг аржааннап келген кижилерни суур барып, арага садып алгаш кээл, бисти сөөрт деп база туруп бээр. Ынаваска кыжаныр. Ынчаарга аржааннап келген улус олардан түвексингеш, эртеле чана бээр. Ындыг боорга, дүнедаа, хүндүс-даа дыш чок, бергеле.

Ынчап туруңарда, Ак-Туругнуң суму чагыргазы шаап келгеш, аржаан ажыдарывыс ол чүве деп, "культурлуг, массалыг" ажылын эгелээр. Машина-техника-даа, аттыг, чадаг кижилер көвүдеп, база-ла бөмбүктеп, хүрежип туруп бээр. "Аржаан ажыдыышкыны" деп шимээн үндүрер чүвениң херээ чүл? Аржаанга чон күжүн шенежир дээш келбес, аарыын эмнедип аар дээш кээр болгай. Ол "ажыдыышкын" чокка-ла ажык агып бадып, чонга кажан-даа, доктаамал бараан боп чыдар ачылыг аржаан ышкажыл. Аржааннарывыс арыг турзун деп бодаар болзувусса, ындыг чоруктарны болдурбас херек.

Алдын-Дарый КЕНДЕН.

Кызыл хоорай.

Чылдар болгаш кижилер

Кымнар арткан бис, өөрүм доозукчулар?

1946 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны чаа төнгенинден бээр чаа-ла бир чыл эрткен. Бистер ынчан чаа-ла 7 класс турган бис. Ынчан солуннарга Кызылга көдээ ажыл-агый техникумунуң бир дугаар ажыттынганын чарлаан.

Мал эмчизи, зоотехник, чер тургузуунуң тускай мергежилдиг специалистерин белеткеп эгелээн. Агрономия салбыры ынчан чок турган. Ону чүгле 1948 чылда ажыткан. 1946 чылда ук чаа ажыттынган ортумак өөредилге чериниң бирги сургуулдары бооп, дыка хөй аныяктар ынаар өөренип кирген бис.

1949-50 чылдарда ол көдээ ажыл-агый техникумунуң бирги доозукчулары бооп, 120 кижи баштайгы ортумак эртемни чедип алган бис. Бистерни, бирги доозукчуларны, бүгү кожууннарже ажылдадып чоруткан. Ынчан колхозтар тургузуушкуну кидин түлүк турган болгаш, бистиң билиивис ынчан дыка херек, ажыктыг болган. Ынчангы доозукчулар харназы талазы-биле ам 75-тиг бис. Ол-бо сураглажып чоруурувуска, 120 доозукчудан ам чүгле 20 кижи арткан чурттап чоруур-дур бис.

2006 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникуму бодунуң ажыттынганындан бээр 60 харлаанын демдеглээр деп турар дээр. Аңаа бистерни, баштайгы кырган доозукчуларны, чалап, техникумда чаа байдал-биле таныштырып, бистиң канчаар өөренип эгелээнивисти сонуургап дыңнаан болза эки-ле-дир ийин. Оон ыңай бистиң чамдыктарывыс техникум дооскаш-ла, олчаан көрүшпээн. Төптен "Жди меня" деп теле-дамчыдылгада ышкаш, техникумнуң 60 харлаанында баштайгы доозукчу кырганнарны, бистерни, ужураштырган болза, эки-ле-дир ийин. Ылаңгыя амгы үеде ында өөренип турар ажы-төлүвүс, ажытөлүнүң ажы-төлүн көөрү база биске аас-кежик.

Бо Барыын-Хемчик кожуунда баштайгы доозукчулардан ам чүгле 2 кижи арттывыс. Хирлигбей Кылын-оолович – зоотехник, мен чер тургузуунуң инженери мындыг бис. Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң 60 чылдаанында кады өөренип чораан эш-өөрнү оода чаңгыс катап көрген болза. Омани падме хум!

Бады ООРЖАК.

Кызыл-Мажалык суур.

Тыванын карта-чуруунда кирген улуг-биче хөлдерден аңгыда биче хемчээлдиг хөлдер база бар. Ындыг хөлдериң бирээ – Бай-Тайга кожуунда Бай-Тал суурнуң чанында Хемчик хемниң ол чарыында, бир талазында Дуралыг даа, өске талазында Хөл даа деп даглар аразында Мешпен-Хөл болур.

Чараш хөлдеривис

Хүн ажар чүгүнде даг баарында хавак баары черден бичии кара суг үнгеш, хөлче киир агып чыдар. Хөлдүң суунуң тереңи чамдык черлерде дыка ханы деп улус чугаалажыр. Хөлдү долгандыр ийи метр кулузундан өске кандыгдаа ыяш чок. Чайгы үеде шыгыдаа магалыг-ла, хөлдүң суу дустуг болганындан ижеринге таарышпас. Мал-маганга ажырбас, чылыг-чылбай. Хөлдүң херектиг кол байлаа – азырал малга чылгадыр кужуру, куш аймаа, көктүг чиндиңнээш шыгы. Кышкы үеде хөл доңа бергенде, хар чагбаанда, бичии-даа тиг чок, көк дээр дег чиндигир дожунга конькилээринге, хоккейлеп ойнаарга, магалыг-ла. Хөлдүң суу бажында ынаар киир агып чыдар кара сугнуң агымы хире дүргени-биле Хемчик хемче адаа-биле киир агып чыдар. Хөлде чогум балык чок. Январь айда хөл бажында кара сугга байлаңнар чыглы бээр. Кышкы үеде үнелиг кештиг ондатра, кундус дээн ышкаш аңчыгаштар база бар апаар. Чайгы үеде ында куштуң кандыызы-даа бар: өдүрек, кас, куу, аңгыр, дуруяа дээш-ле, баар. Бо чылын май төнчүзүнде хөлдү ламалар дагыпкан сөөлүнде, куш аймаа мырыңай дам көвүдээн деп улус чугаалажып турар.

Хөлдүң кужу – бойдустуң байлаа-дыр, ынчангаш оларны камгалаар ужурлуг бис. Куштар чуургаларын кулузун аразынга төрүп, чазылдыр базып, хөл чоогунга ужудуп өөредип алырлар. Күзүн изиг чурттарже белеткенип, ажытөлүн ырак ужарынга чаңчыктырып эгелей бээрге, чаражын канчаар, бир-ле хөгжүмнүг танцысам-на.

"Бай-Тал" МУБ малчыннарының чайгы маевказын бо хөлдүң аксында ногаан шыкка организастап, оюн-тоглаа, садыг-саймаа, концерт, мөге хүрежин, аът чарыжын эрттирер. Алдарлыг мөгевис Аяс Монгуш сарлык шаңналын оон алгаш чоруткан. Шивилиг аржааны баар улус бо хөлдүң оң талакы кыдыы-биле эртер. Хөлдү эрткен соонда, Шивилиг аржааны ырак эвес.

Шаанда апрель, май, июнь төнгүже, ол хөлдү долгандыр куруг аал боор дээр. Оон-на чайлаглап үне бээрлер. Ол үеге дээр хөл чоогу сериин, ымыраа чок турар.

Мындыг чараш, куш-биле байлак хөлдеривисти камнап, хайгааараар ужурлуг бис. Сөөлүнде, туризм сайзырадырынга ол эргежок чугула.

Даржаа КАРА-ООЛ.

Бай-Тайга кожуун.

Ары өөнүң карактарының дугайы

Мээң телефонум кыңгырай берди.
– Кымыл?
– Чаан.
(«Телефон», К.Чуковский)

Совет, чашкы үевистен дамчып келген Корней Чуковскийниң билдингир шүлүүн барык шуптувус шээжи-биле билир бис. Бо шүлүк сөөлгү үеде аксымдан дүшпестеди. Чүге дизе мен Тыванын найысылалы Кызыл хоорайга Би Лайн телефон оператор фирмазының салбырының ажыттынары-биле эгелээн массалыг телефончудулгага каттыжып, телефоннуг апардым. Шак бо үүлүмде Корней Чуковскийниң чогаадылгазын-даа эвес, уруглар чогаалын-даа эвес, а кызылчыларны хөме алган бо онза болуушкунну дыл эртеми-биле холбаалыг кылдыр сайгарарын шенеп көрейн.

База-ла бир чаа технологтуг үүл хөй-ниитиниң чурталгазынче калбаа-биле кирип эгелей берди. Чүве бүрүзү аттыг болур болгай, ынчалза-даа бистер ооң-биле ужуражы бээринге көңгүс белен эвес болганывыстан бе, ырактан айтыышкын келбээнинден бе, амдыызында кара-чугаада анаа-ла "сотовый" дижи бердивис. Ынчалза-даа кандыг-бир сөс баштай кара-чугаага көстүп кээр, оон солун-сеткүүл, реклама-чарлалга ажыглаттынып эгелээр, оон уран-чечен чогаалга, дылдың янзы-бүрү словарьларынга доктаамчып, бир талазындан, дылдың байлаан көргүзер, өске талазындан, ядамыын, чединмезин херечилээр. Бистиң "сотовый" дижип эгелээнивис арай-ла сеткилсагышка таарышпас-тыр. Үстүнде айытканым өске талазын херечилээни дегдир.

Чүге "сотовый", ол чүл? – деп айтырыглар ала-чайгаар тыптып кээр. Орус дылда "сотовый" дээрге, чүгле хөйнүң санынга ажыглаттынар "соты" деп сөстүң демдек ады-дыр. А "соты" дээрге, хүрең орус-тыва словарьда болза – ары өөнүң карактары (азы үттери) деп очулдуртунган. Бо харылзаа хевиринде ооң ажылчын станциялары кандыг-ла-бир девискээрни (колдуунда чурттакчызының саны көвей хоорайларны) ары өөнүң карактары ышкаш хөй-булуңчуктар-биле шыпкан турар. Бо техниктиг таланы кичээнгейге алгаш кылган тайылбырдыр. Херек кырында бо болза мобилдиг, ийи талалыг суурундак чок радиосигналдар таварыштыр чоргузар харылзааның бир хевири-дир.

Ол хевээр, тускай термин кылдыр ажыглаар дээрге, тыва дылдың сөс курлавыры соглуп калган эвес, арай хомуданчыг-дыр. Өске дылдардан (мында орус дылдан) демдек ады уктуг терминни дорту-биле көжүрүп алыры тыва дылдың бүдүжүнге арай хары. Мээң билирим болза, тыва дылдың хүрең орус-тыва словарында мындыг янзылыг чаңгыс сөс бар: крепостной (крепостной эрге, крепостной тараачын дээн чижектиг). Кызыы ажыглалдыг болгаш кыска хуусаалыг чаа техниктиг үүл турган чүве болза, ук техниктиг үүл ажыглалдан үнери билек, ол үүлдү демдеглеп турган сөс катай чиде бээр дээш, кичээнгей салбас ийик мен. Чижээлээрге, пейджер деп харылзаа хевири удавас чидип, уттундура бээр. Ооңбиле кады ону демдеглээр ужурлуг турган тыва сөс тывылбайн чыткаш-ла, чиде бээр. Ам канчаар. Ынчалза-даа телефон, ооң мындыг хевири аравыска элээн үр чурттаары чигзиниг чок.

Оода чадаарда кожумаан тыважыдып алза дээрге, сотылыг, сотулуг, соттуг, соттарлыг дээн чижектиг, утка чок, чараш эвес, ишти куруг, чөленгииш чок. Бо арга биске таарышпас-тыр.

Мындыг таварылгада, бүзүрелдиг арга – эрги, билиривис кандыг-бир тыва сөске чаа бир утка киирип, ону ажыглаары-дыр. Баштай, өске дылдарже бичии аян-чорук. Олар база тыва дылдан ылгал чок, чаңгыс үеде бо техниктиг үүл-биле танышкаш, бодунуу-биле адаар арганы тыва бергеннер. Орус дылда байдалды билир бис (сотовый). Англи дылда "mobil telephone" (мобил телефон) азы "GSM telephone" дээр. Моолдар "гар утас" дээрлер, очулгазы "хол удазыны, телефону". Кыдаттар "шо зи" дээр, очулгазы база-ла "хол телефону". Турктар "джеп телефону" дээрлер, "джеп" – тывалап "кармак" дээн. Мурнуу кожаларывыс ышкаш тывалап "хол телефону" деп болур бис. Ырак төрелдеривис ышкаш "кармак телефону" деп болур бис, арай узун, кулакка кадыг-даа болза. Азы "адыш" телефону деп болур бис. Кыска болгаш адаттынгыр, сактып алыры белен сөстер.

Азы дөмейлештирилге аргазы-биле чогааттынган бир термин: "соот телефону" азы "сооттуг телефон". Чугаа-соот деп эжеш сөстүң ийиги кезээ орус "сотовыйны?" дөзү "сотыга" дөмей эвес-тир бе? Чугаа-соот кылырынга ажыктыг херексел, соодажыр херексел дээн уткадан укталган болгай. Соот – амгы үеде чаасскаандырзы арай ажыглаттынмас, амгы тыва дылдың колдуунда тожу тываларының чугаазында эки кадагаттынган чиңгине тыва сөс-ле-дир. Диалектизмдир, литературлуг эвес деп, куду көрбейн, чаа уткабиле ажыглап болур бис.

Бо үүлдү бижип тургаш, улус-биле сүмележиримге, оларның чамдыызы, хөлүн эртип, "телефон" деп сөстү база тыважыдып алыылыңар дижир-дир. Херек кырында чоокку төөгүде бистиң кырган-ачаларывыс, кырган-аваларывыс телефонну "демир-удазын" дижип турганнар болгай. Ынчалза-даа уттундурган сөстү катап эгидери дээрге, меңээ, арай шын эвес-тир. "Телефон" деп сөс шагдала тыва кижиниң угаан-медерелинче сиңе берген, нептереңгей, делегей чергелиг бир сөс-түр. Ону олчаан ажыглаза чогуур деп санаар мен. Чогум "демир-удазын" деп сөстү ажыглаксаар улус бар болза, ажыглазыннар. Албадаашкын турбас ужурлуг.

Бо айтырыгга, чүү дээр силер, хүндүлүг номчукчу? Шуптувус дугурушкаш, амдыызында байыр чедириишкиннеринде «уйнук» деп кончуг чараш сөстү ажыглай бергенивис ышкаш, тыва сөстен ажыглап көрээлиңер.

Кызыл-Маадыр СИМЧИТ,
ТГШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

Септелге адакталган

Чылдың бо үезинде кайы-даа школаже кирер болза, оларда ам өөреникчилер-даа, школачылар-даа чок, ыржым апарган сагындырар. Ынчалза-даа маска, балды, хирээ даажы дыңналыр. Ол дээрге школаларда септелге ажылдарының чоруп турары ол.

Мен бо 7 айның ортан үезинде, Кызылдың № 9 школа-гимназиязынче, ооң эжиин ажып кире бердим. Коридорда каш ажылчыннар ажылдап турлар. Олардан менче уткуй, ында ажыл-агый эргелекчизи Мерген Сундуйович Мөңге кылаштап келди. Мендилежип, ужуражып чугаалажы бердивис.

Септелге ажылының школада канчаар чоруп турарын сонуургаарымга, ол мынчаар харыылады. "Бо хүннерде бистиң школада 65 өөредилге болгаш 15 ниити кабинеттерни, спорт, концерт залдарны болгаш коридорларны долузу-биле будуп, чугайлап, септеп дооскан. Бо ажылдарны кылып чорударының дугайын кабинеттер эргелекчилери башкылар, өөреникчилер, ада-иелер өөредилге чылы төнмээнде-ле хуралдап, дугуржуп кааптар улус. Ынчангаш септелге алды ай соондала, оранчок адакталы бээр. Оларның ынчаар кылган септелгезин кым багай дээр боор, бодум оларның кабинеттерни кайы хире шынарлыг кылып турарын кады тургаш-даа көрүп, сеткилим өөрүп келир-дир. Ажыыбиле чугаалааргa, школаның септелгезинге эге класстардан эгелээш, 11 класстарга чедир, башкылар, ада-иелер киришкен дизе, чазыг болбас. Ам башкылар шөлээде. Олар каяа-даа чорза, кандыг-даа профилакторийге дыштанза, эки сеткил хандыр дыштанып алырын күзеп, "Эр хейлер!" деп мактаксаардыр мен.

Шынап-ла, школаның иштин эргий кылаштаарымга, кылаң-тас, арыгсилиг, өөреникчилерни бо хүн-даа хүлээп алырынга белен хире кылдыр көөр болдум. Школа септелгезиниң дүрген, шынарлыг болуру — ооң администрациязының чылды өттүр белеткелдиг, планныг ажылында, шупту чүвени өй-шаанда кылып, белеткеп алырында, хынамчалыг болурунда. Ол талазы-биле Мерген Сундуйович школаның ажылчын коллективин шын башкарып турар-дыр деп билдим.

Бо чылдың планында школаның ийиги каъдында электри удазыннарын чаартыры көрдүнген. Ооң-биле кады, өрт айыылы чайлаттынар. Ам школада эр ажылчыннар кылыр ажыл арткан. Алды кабинеттерге ирээн хоолайларны, батареяларны солуур, арыгланыр өрээлдерни аштап септээр. А школа даштында фасадтарны план езугаар ажылчыннар будуп, чугайлап эгелээн. Арткан септелгени август 1-ге чедир кылып дооскаш, күрүне комиссиязынга хүлээдирлер. Бо чылын септелгеге эки киришкен Елена Күжүгетти, Людмила Чоодуну, Валентина Ондарны, Алла Монгушту, Чечен-оол Куулар-ны, Артур Ондар оларны ажыл-агый эргелекчизи мактады.

Алдын-оол ОНДАР,
хоочун башкы.

Чөптүг сөсте – буруу чок...

Дулгуяк — кижи-дир

Буруулуг-ла болдум! Чурталгада каалама орук чок. Амыдыралда бүдүн-бүрүн чоруур улус ховар-ла боор. Ынчангаш туттурбас, билдиртпес бистиң аравыстан дөө "өртемчейже" чоруй баар оол, кыс эштеривис, ада-иелеривис, чоок кижилеривиске канчап черле хомудавас боор. Эжи чок арткан оол-даа, кыс-даа кижилер кайы хөй. Ам канчаарлаан, хөөкүй кижилерни!

Өртемчейниң хайыразын
Өртээр эвес, баглаар эвес.
Өле бениң кунну болза,
Өртеп алгай, баглап
алгай—

деп шаг-төөгүден бээр чон ырлажып чораан.

Эжи чок, чааскаан арткан кижилерни дулгуяктар дээрин сактып келдим. Ында багай чүү деп. Дулгуяк-даа болза, дөмей-ле кижидир. Ол сөс тыва дылывыста арткан, ынчангаш чамдыкта кижилер ол сөстү ажыглай бээри ол.

Үе-шагның аайы-биле, арага хымыстың элбээни-биле, машина-техниканың көвүдээни-биле өлүм-чидим, күзенчиг эвес болуушкуннар карак чивеш арызында бооп турар. Кижилерниң мөзү-шынарының кудулааны-биле хай-бачыткa чеже кижилер таваржып, хорап турарын чугаалаары берге.

Шаг-төөгүден бээр тыва чоннуң корум-чурумнуун дыңнап-даа, көрүп-даа келдим. Ынчангаш ажыг-шүжүгге туттургаш, сула салдынып, арага-дарыга хандыкшып, амыдырал-чурталгазын суларадып черле болбас. Улуг-бичии, ажытөлдү кажан-даа уттуп болбас. Ол дээрге, бистиң келир үевис, аксывыс-кежиидир. Ийе, "өлген-биле өлүр эвес" деп, чоннуң чугаазы база бар. Чааскаан чоруургa чалгааранчыг-даа, муңгаранчыг-даа болбайн канчаар. Ынчангаш сагыш-сеткилинге тааржыр кижи-биле чоп чурттап болбас деп. Маңаа үгле ийи боттуң күзел-соруу херек дээрге, арай таарышпас. Ажы-төл, эш-өөр, дөргүл-төрел, ажыл-амыдыралды үнелезе улам эки.

"Чон караа көскү, кулаа дыыжы" дээн чоннуң мерген сөстерин, тыва чаңчылдарын сагыыры күзенчиг. Эжи "бурганнай" бээри билек, дораан-на, оода чыл четпээнде, харын-даа "узун хонуу" эртпээнде-ле, бирээни олуртуп алырга эпчок. Ону бодаза эки.

"Чааскаан-на мен, хостуг мен" дээн сеткил-биле чурттаары шын эвес. Ындыг сеткил-биле хөй кижилер-биле холбажып, арагалааары дээрге, улуг чазыг. Ынчан арын-нүүрүң, ат-алдарың кудулаар. Тоомча чок, араганың аспаанче кире берген кижилерниң ажытөлдеринден экини манааары берге. "Адрестер" дилеп, кудумчулар кезип, арын-шырайын оскунупкан чоруур чаржынчыг, кээргенчиг кижилерни чок деп болбас. Тыва нациявыстың адын баксыратпайн, кижизиг, мөзү-бүдүштүг бооп көрээлиңер, чонум!

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл кожуун.

Хайыраан Калбак-Хады

Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан суурнуң оранчок үстүнде, Сенек хемден ырак эвес белде, даглар баары ыйгылаашта кайгамык чараш, чоннуң чоргааралы, арыг агаарлыг Калбак-Хады дээр арыг турган чүве.

Чоокта чаа автобуска эртип бар чорааш көөрүмге, хайыралыг Калбак-Хадым чогул. Ооң орнунда хөө кара хүл көзүлдү. Сагыш-сеткилде алыс дыка-ла муңгаранчыг, хомуданчыг чорду. Арыг анаа-ла кайыын өрттени бээр. Бир-ле кара холдуг, кээргээр сеткил чок кижи өжегерээн өрттеткен бе азы одаан өжүрбейн барган бе? Ам ол арыг катап кажан ынчаар өзүп кээрил? Ырак херек. Бойдуска хора чедирип чоруурлар харыызын алыр-дыр ийин.

Межекей КЫЗЫЛ-ООЛ,
пенсионер.

Төөгүнүң бир кезээ болуп

Кижи кырып, назыхары улгадып келгеш, төөгүден эки үүлдерни билип алырга, өөрүнчүг болур-дур. "Чедер" курортка июнь айда эмнедип тургаш, ооң музейин көрдүм.

Ол музейниң көргүзүглери бистиң республиканың төөгүзүнүң бир кезээ болуп, ында делгээн, бижээн, көргүскен үүлдер дыштанганнарга төөгүде болган болуушкуннарны көргүзүп, төөгүп турары солун-дур.

Музей ийи бичии өрээлдерден тургустунган-даа болза, ында экспонаттар солун-дур. Музейде 1929 чылда Тывага эккелген бирги автомобиль "Додж", бистиң эрага чедир 1-2 муң чылдарда хаяларда бижиттинген бижиктерни, ханныг репрессияга таварышкан ТАР-ның удуртукчузу Хемчик-оолдуң фото-чуруу, аңгы-аңгы чылдарда курорттуң удуртукчулары чораан-нарның, амгы үеде курорт директору ТР-ниң алдарлыг эмчизи, спорт мастери С.С. Ондарның фото-чуруктарын делгеп көргүскени солун. Курорттуң төөгүзүн база ында бижээн.

Тыванын аптека курорт каттыжыышкынының ТАР Чазаанга курорттуң материалдыг баазазын хөгжүдеринге чугула херек акшатөгерикти дилээн дилег хуудус бижик безин бар. Тыва чон, Тыванын Чазаа курортче улуг кичээнгейни доктаамал салып келгенин, ол херечилеп турар 1934 чылда "Чедер" курорттуң өнчү-хөреңгизин айыткан бижик база-ла солун. Ынчан курорт 65 саар инектиг, 23 ажылчын аъттыг, ол хире белерлиг, эвээш эвес шээр малдыг, хаваннарлыг, тевелерлиг, "Фордзон" деп тракторлуг, четчир санныг тараа чаштырар машиналыг, сиген кезер, бөлер техникалыг турган.

Музейни дуржулгалыг башкы Н.В. Брюханова удуртуп турар. Ол келген дыштаныкчыларны эвилеңээлдек хүлээп ап, оларны музейниң экспонаттары-биле таныштырып турар.

Мен бо материалды бижиир ужурум болза: курортка келген аныяктар, улуг-даа кижилер музейни сонуургаарын күзеп, аңаа Россиядан, даштыкыдан-даа улус дыштанып кээп турар болганда, Культура яамызы, "Алдан-Маадыр" чурт-шинчилел музейиниң удуртулгазы болдунар болза дузадан көргүзүп, ооң турар оран-савазын улгаттырып, экспонаттарын көвүдедип, республика музейиниң салбыры кылган болза деп күзелдиг мен.

Дыртык-оол ДУЛУШ.
Сүт-Хөл кожуун.

Гонорарын – солунга.

ӨЖЭЭН (Чиңгис-Хаан)

(Уланчызы. Эгези № 69, 71, 72, 74, 75, 78 «Шында»).

— Аңаа мен чүү хамаанныг мен?

— Чүге хамаанчок чүвел? Сеңээ эргени бээр-ле болза, өскелерден артык болур сен!

— Оода-ла бо Таргутай-Кирилтух ышкаш, ындыг болбас мен!

— А кандыг болур сен? Бодуң безин билбес-тир сен. Масканы тут.

Кежээ, мурнукузу дег, Тэмуджин Аучу-багатурже чоруур дей берген. Дарган ону ынаар чоруппаан. Даартазында Аучу боду чедип кээп айтырган.

— Чүге келбедиң?

— Сен менден айтыр – деп, дарган үзе кирген. — Сен ону меңээ берген сен, мен ол дээш харыылаар мен. Ыңай-бээр чоруп турган херээ чүү боор. Ажылдаар херек, а ол ол-бо чоруп турар де.

— Ындыг-дыр че – деп, Аучу дегийт чөпшээрешкен. – Шыңгыы тудар сен.

— Чок, диин кудуруу-биле чаагын чассыдар мен!

Аучу-багатур каттырыпкан.

— Сээң ону өөредип турарың дээрге бүгү коданга дыңналып турар деп дыңнадым. Моон соңгаар-даа ынчап көрем.

— Сен чокка-ла билир мен.

Тэмуджин ооң будунга чедир мөгейиксээн: ол ону хүн бүрүде Аучу-багатурга азы Улдайга баарындан, дорамчылалдыг чугаадан хостап каан. Ол дарганга мөгейбээн-даа, четтиргенин безин илеретпээн, ынчалзажок кежээ дарганнаар черге артып калгаш, маска кагарын өөренип шаг болган. Дарган ону чүнү-даа шыдавас, чүнү-даа билбес чүве деп санавазын ол кызыткан.

Чаржыдай ооң кызымаан үнелеп көрген, кончуттунары эвээжээн, ынчалзажок кадыг-шыңгыы, чүве бүрүзүнге кадалыр чаңын каяа салыр. Ол кымга-даа камхайыра чок негелделиг. Ол бодунуң оолдарын, ылаңгыя Челмени база камнавазын Тэмуджин эскерген. Ол Аучуну-даа, Таргутай-Кирилтухтуң бодун-даа сөглеп, бактаарындан чалданмас. Ооң кижилер дугайында үнелел чугаалары тода болгаш өштүг чүве-биле дөмей чарт... Маңаа Тэмуджин бодунуң амыдырал, кижилер дугайында бодалдары чөгенчиг бөдүүн, чаш кижинии дег бооп чораанын билген. «Мен Есугейниң оглу мен» деп, езуургап, көөргеттинип чорааны ам ыянчыг ышкаш. Маңаа, Чаржыдайның шириин көрүжүнүң чанынга ындыг сөстер чайгаар-ла боостаага харлыга бээр ышкаш. Ол сөстер маңаа кандыг-даа ужур-утка чок.

Ол амыдыралдың бүгү бөдүүн эвезин, кижилерниң бот-боттарындан хамаарылгалыын хандыр билген тудум, моортан хосталып үнерин улам күштүг күзээр апарган. Дезер дугайында бодалдан, авазы, дуңмалары дугайында бодалдардан ол дүне-даа, хүндүс-даа чарылбас, ол бодалдар ооң хөрек-чүрээн дөңгүнүң эгинче базарындан усчок аар базып турган ышкаш.

* * *

Чайның башкы айының он алдыгы хүнүнде Ононга, чаңчыл езугаар, мөге хүрежин, ча адарын, аът чарыжын эрттирер. А байырлалга чедир ийи хонук артканда, меркиттер Даритай-отчигинниң болгаш Хучарның кадарчыларының аалдарынче халдааш, өглерин үптеп-тонап, хөй мал-маганны сүрүп ап, он аныяк эрни, чээрби кысты тудуп алгаш барган.

Таргутай-Кирилтухтуң экерлери меркиттерниң оруун дозуп, кижилерни, мал-маганны эгидип ап болур турган, ынчалзажок ынчанмааннар.

Чаржыдай дарган бүгү чүвениң канчаар болганын билип алгаш, бүдүн хүн кончуттунуп, хыйланып келген. Меркиттерге туттуруп аппарган экерлериң аразында ооң чээни, база-ла кылбазы чок дарган база бар болган чүве-дир.

— Көрдүң бе, нояннар кандыгдыр силер! – деп, Чаржыдай Тэмуджинге чугаалаан. – Бөрү халдап кээрге, ыттар деңге туткулаар, мугулай хойлар безин бөлдүнчү бээр ышкажыгай. Кажан өскелерни үсперлеп, чазарлап турда, чүгле силер кыдыынга артып каап, харын-даа өөрүп болур силер.

Чаржыдай нояннар дугайында мынчаар, кымны-даа ылгавайн чугаалаарга, Тэмуджиннің сеткилинге таарышпаан. Шуптузун, чаңгыс хепке куткан ышкаш, дөмейлеп каан, оларның аразынга ону база кады санапкан. Маргыжып, изигленген аайы-биле Таргутай-Кирилтухка безин болчу берген.

— Ооң меркиттерже чүге халдаваанын канчап билир сен? Бир эвес күш четпес турган болза.

— Ыыттава – деп, дарган шуут алгырган. – Меркиттерни ажып каары белен турган чүве-дир. Чүгле ол Таргутай-Кирилтухка ажык чок. Сээң ачаңның дуңмазы Даритай-отчигин ооң чагыргазындан соң-даарта ырап чоруй барып болур. Чүү чүве Даритай-отчигинге багай болдур, ол Таргутай-Кирилтухка эки. Ынчап кээрге, бир нояннны үптеп тонаарга, өскези өөрүүр.

— Ындыг эвес ийин...

Чаржыдай ону үзе кирип, ооң арнынче каржы көргеш, айтырган:

— Сен чүге мында сен? Чүге сээң мойнуңда хадың дөңгү кедирип кааныл? Чүге сени акың Даритай-отчигин азы ирекниң оглу Хучар хостап албазыл? Азы Алтан? Азы Сача-бег? Азы Бури-Бухэ? Сээң төрелдериң кайы хире хөй-дүр! А сен мында. Сээң мойнуңга хадың эвес, а демир дөңгү кедирер ужурлуг чүве-дир, мугулайга!

Дарган Тэмуджиннің сөөлгү үеде улам-на ханы хомудал, хорадал-биле бодап келгени чүүлүнге дээпкен. Ооң салым-чолу ооң чоок төрелдеринге чүге хамаанчогул? Азы олар база Таргутай-Кирилтух ышкаш ындыг бе? А Таргутай-Кирилтух-даа болза кым деп? Даритай-отчигин, Хучар, Алтан, Сача-бег, Буре-Бухэ ышкаш чоок эвес-даа болза, база төрели, чаңгыс ханның кижизи ышкажыл. Таргутай-Кирилтух ону дорамчылап тура, бүгү аймак-ызыгуурну дорамчылап турары ол деп чүвени олар таан бодап билбес деп бе? Шиитпир чок, дидим эвес апааарга-ла, чоргааралын чидиргени ол деп чугаа черле чөп.

Байырлал бүдүүзүнде Чаржыдайның өөнге Аучу-багатур халдып келген, аъдындан безин дүшпейн, Тэмуджинни хол чаңгап кый дээн.

— Эртен эрте Тайчу-Кури-биле байырлал эрттирер черже баар силер. Ыяштаар, суглаар, пашсава арыглаар силер.

— Ол меңээ дузалажыр. Кулдар, паштанчылар силерде Тэмуджин чокка-ла четчир – деп, Чаржыдай киришкен.

— А мындыг кул чаңгыс болгай. Бодунуң думчуун эмин эрттир көдүрүпкеннер мону көргеш боданзыннар, Таргутай-Кирилтухтуң эргезинден ойталаксаар болза, оларны чүү манап турарын билзиннер. А сен, дарган, дилевээн черже думчууң сукпа. Бодуңнуң хедериңни көргүзүксээриң чоп кончуг апарды. Сээң-биле база сайгаржы бээр мен.

— Дилги бөрү болуксаан дээр. Аът кудуруундан сегирип алгаш, диш чок калган дижик – деп, дарган элдээрткен.

Аучу-багатурнуң хавааанда сорбузу кызып, арны-бажы өскерли берген. Тэмуджин ону-даа эскербээн. Бир эвес ол байырлалга ындыг янзылыг чеде бээр болза, кайгакчылар амырап ханмас, хыы ханып, дорамчылаарлар-даа тыпты бээр, ону бодааш, дижин ызырныып, бажын чайыпкан.

— Айбычы болбас мен! Таргутай-Кирилтухтуң баарынга соястаары сээң херээң-дир.

Аучу-багатур кымчызын көдүрүп келген. Тэмуджин өскээр чайлай дүшкен, кымчы Чаржыдайга барган. Кымчы какканындан дарганның эрги, дерге, өлгечаъска баксыраан шыва тонунуң экти орлуп чоруй барган, ынчалзажок дарган кыймыш-даа дивээн, даш көжээ-ле, Аучу-багатурже карак салбайн кайгап турупкан. Оозу хөректенипкеш, ыңай болган. Дарган ооң соондан дүкпүрүпкеш, чанагаш арткан эктин сыйбап көрген.

— Чидиг чыдалар, кыңгырааш селемелер дээш нояннар бисти ынчаар шаңнаар чүве. Челме, Сорган-Шираны бээр кый деп көрем. Чугаалажыр чүве бар...

Сорган-Шира Чаржыдайга бола чедип келир, олар иелээ үр-ле чугаалажыр апарган. Сөөлгү удаагы оларның чугаазы маргышбиле доозулган. Сорган-Шира өгден корткан шинчилиг үне халып кээп, ыңай-бээр көрдүнүп, калчанзымаар бажындан дерин чоттунгулаан. А Чаржыдай ооң соонда элээн-не үр думчуктаныып химиренгилээн.

Сорган-Шира кээрге, дарган ону өгже киире бергеш, хагдынып алганнар. Тэмуджин, Челме болгаш Чуархан-Субедей-биле кады даштын одаг чанынга артып калган. Турлаг аал диңмирээр чүве: шупту улус байырлалга белеткенип турар. Ховудан аъттыг, тергелиг кижилер кээп-ле турар. Таргутай-Кирилтухтуң ак өглериниң чанында улуг одаглар салган, ону долгандыр кижилер. Турлагдан ырак эвесте, байырлал болур черде база одаглар – оларны ырактан чыглып келгеннер салып алган.

Тэмуджин ооң аът чарыжынга киришкени байырлалды сактып келген. Ол авазының даарап бергени кызыл тонунга дыка-ла өөрээн, доруг аъдын мунупкаш, чарыш болурун четтикпейн манап, а чарышка барык шупту аъттарны эртип келгеш, шуут-ла аас-кежиктиг кылдыр боданган.

Ынчан аңаа каргыштыг бо-ла Таргутай-Кирилтух ону чөптүг эвес черге каржызы-биле хомудаткан. Сагыш-сеткил чок, дүндүгүр Таргутай-Кирилтух эвес болза, ооң амыдыралы шуут бир аңгы ийик.

— Мени байырлалче эдертип алыр сен бе? – деп, Чуархан-Субедей Челмеден айтырган.

А Челме ооң дугайын бодавайн-даа турган. Ол өг иштинде тунук үннерже дыңнаалганган, ачазы биле Сорган-Шира чүнү чугаалажып орарын ол дыка дыңнаксаар, ол кадында дуңмазы база шаптыктаан. Ол аңаа чудуруун көргүскеш:

— Сеңээ байырлал бо-дур! Кодур дег чыпшынчак чүве.

Челме туруп кээп, одагдан ырады кылаштап чоруй барган.

— А мен өзүп келгеш, шупту бичии ургларны байырлалче эдертип алыр мен – деп, хомудаан сеткилин Чуархан-Субедей чазыктырган.

Тэмуджин, бодунуң дуңмаларын сактып кээп, оолду чыыра тыртып куспактап алган. Ол дээрде чырык сылдыстарлыг, чылыг бо кежээ ооң амыдыралында эң сөөлгү кежээ бо бооп чадавас боор деп хенертен бодапкан. Ол Таргутай-Кирилтухтуң аалчыларынга айбычы болбас. Ооң орнунга өлүрүп каапсыннар. Мындыг бак амыдырал таварышкан чүве болза, ооң херээ чүү боор.

Ындыг кударгай бодалдардан, бодунуң кээргенчиинден ооң ыглаксаазы келген, чүгле ол ооң орнунга Чуархан-Субедейниң арган мага-бодун улам чыыра туткан, бо оол ооң карааанда чаштарны көрбес ужурлуг.

Караңгыдан Челме даашшимээн чок чоокшулап келгеш, Тэмуджиннің кулаанга шуут үзүп алгаш:

— Олар сээң аалынче дезе бээриңни күзеп турарлар-дыр.

Тэмуджин ооң чугаазының утказын баштай билбээн, а билипкеш, сырбаш дээн.

— Мегелевейн тур сен бе?

— Бир эвес мегелепкен болзумза, маңгыстар мээң баарымны уштуп чипсиннер! Сен дезер ужурлуг сен деп чугаалажып орлар.

Тэмуджин канчалза-даа бүзүревээн. Чаржыдай ооң дезериниң дугайын кайыын бодаар деп, ооң орнунга ак даш чарлып чаштаар. Ол бодунуң бажын айыылга таварыштырар деппе? Чок, Челме бир-ле чүвени будапкан боор.

— А кайнаар дезерил ол? – деп, Чуархан-Субедей акызындан айтырган.

— Ыыттава сен, турамык чүве! – Челме ооң оргазынга үстүрген. – чүве чугаалай бердиң!

— Тэмуджин, чугаалап көрем, бо кижи шашкылавазын. Мен бичии кижи эвес-тир мен, чүве чугаалавас мен.

— Ону ынчанма, Челме. А сен, Субедей, бичии каяа боор сен, кымга-даа чүве чугаалавазың билдингир. Ачаңга-даа.

Челме бир-ле чүвени өскээр дыңнапкан эвес боорунга, Тэмуджин дыка-ла бүзүрексээн. Бичии үттер өттүр өгнүң чырыы херелденип турар, а дарганның болгаш Сорган-Шираның чугаалашкан үннери шуут дыңналбас. Олар шуут сымыранчып-даа орар чадавас.

Элээн болганда Сорган-Шира үнүп кээп, ыңай-бээр көрдүнгеш, караңгыдыва шимеш дээн. Чаржыдай ону кыйгырыптар боор деп Тэмуджин бодап турган. Ындыг эвес, ол Челме биле Чуархан-Субедейни кый дээн.

— Удуңар.

— А сен? Тэмуджин? — деп, Челме айтырган.

— Бис дарганнаар өг баарывыс ол. Ажылывыс бар-дыр.

Дарган оолдарының бирээзин бир холу-биле, өскезин өске холу-биле читкелээш, өгже киир идипкен.

— Бажыңар уштур болзуңарза, соктурар силер! — дээш, кидис эжикти бадырыпкан.

Дарганнаар өгге Чаржыдай дөңгүнүң демир дээгин ыыт чокка кайгап көрүп-көрүп, кыскаш, маска алгаш, дээкти ушта тыртып алган. Ооң бир чартыы кыңгырт дээн, дөңгү моюндан уштунган, черже барып дүшкен. Тэмуджин мойнун ол-бо туткулап тура, бир базыпкаш, барып дүжер часкан. Эктинде чаңчыкканы аар чүүк чокка ынчалганы ол боор. Чүректиң согары безин өскерилген. Хостуг деп чүве бо чүве бе?

Чаржыдай ол кадында дөңгүнү черден көдүрүп кээп, Тэмуджинге тудускан.

— Ма, тут. Ону ам катап кедип алыр сен. Даарта байырлалга баар сен. Хамык экерлер эзирти ижип алырлар. Дезиптеринге тааржыр мындыг таварылга моон соңгаар турбас. Үези келирге, дээкти холуң-биле ушта тыртып алыр сен. Сорган-Шира сеңээ аътты, орукка алыр аъш-чемни белеткеп каар.

— Чаржыдай, сен эки кижи-дир сен. Мен мону кажан-даа утпас мен.

— Баштай изиң моон чиде берзин...

— Мен чүгле аъттыг болгаш хову-ла үнүп алзымза! – дээш, Тэмуджин караан шийип, бажын чайгаан, күзели бүдер дээнинге шуут эзирик-биле дөмей-ле.

Дүне ол барык удуваан. Бодалдар, даштар аразында шурап баткан даг суу дег, ол-бо шыылаар: бир бодааргa, бо черлерден талыгырда, бодунуң өг-бүлези-биле, бир бодааргa, чиирдим, ооң дезиптер дээн күзели бүтпээн, туттуруп алган, соктуруп турар, харын-даа амы-тынын хураар дей берген... Өг дүндүүнге чырып кээри билек, туруп кээп, дөңгүзүн безин хынап көрген, ында дээк чанында чирли черген черни довурак, хүл-биле эргижиреди чаап алган. Челме база оттуп келген. Өгден үне халааш, Тэмуджинни соондан имнээн.

— Сен бөгүн дезиптер сен. Билир мен.

— База дыңнаалап алдың бе?

— Ийе – Челме аңаа кыска, калбак бижек сунган. — Ап ал, херек апаар.

Тэмуджинни Тайчи-Кури сүрүп келген. Олар маргылдаа болур черже чорупкан. Хүн чаа-ла үнүп келген. Ононнуң кылаң суунуң, ооң эрик кыдыының арыгларының кырында чылыг кылаң бус көдүрүлген, шырыштар аразында куштар мыжырашкан. Байырлал эрттирер черде тергелер кырында өглер чүк-чүкте сырылган, майгыннар кайда-даа эндерик, чер болганда одагларда паштар кырында ыш-биле кады чем бузу бургураан. Айбычылар чем белеткээн, нояннар кадайлары, уругдарыы-биле ширтектер кырында ноюрзаан, үнүп келген хүн чырыынга чылчырыктаан, эзеп, херлип, көзүлген орарлар.

Аучу-багатур аъттыг маңнадып келгеш, Таргутай-Кирилтухтуң түр турлаа турар черни айтып берген. Тэмуджин өске айбычылар-биле кады өглер тиккен. Ооң соонда нояннның паштанчызы Тайчи-Кури-биле кады шагбан чыгдырган, паштар аштаткан, суглаткан. Ынчалдыр-ла балдыр сыкпас кылдыр ажылдаткан. Хүреш-даа, ча адарын-даа, аът чарыжын-даа көрбээннер. Кеңгирге, шаң даажындан, хөй чоннуң алгы-кышкызындан Тэмуджиннің кулаа уюкталган. Хүн бедээн, изии аажок апарган, дериткен эгиннерде дөңгү ол-бо чылбыраан, ам Тэмуджин ону күзээн үезинде октаптып болур мен деп чүвени билирде, ол улам халалыг. А байырлалдың хөглүг шимээн-даажы ону улам кылыктандырган.

(Уланчылыг).

Чурук-каастылгазы Василий Балчий-оолдуу

Тыванын чурттакчыларынын хөй санныг дилээ-биле

КАДЫКШЫЛДЫҢ ПИРАМИДАЗЫ

Амгы медицина бисти бодунуң ажыдыышкыннары-биле кайгадып турар. Ынчалзажок эртемденнер бир аарыгга удур эмни тып алыры билек, өске, оон-даа коргунчуг аарыг тыптып келир. Кижиниң организми ындыг-ла кончуг бөдүүн эвес-тир деп бодал башка чайгаар кирер, ынчангаш организмниң чажыттарын болгаш ону долганган чүүлдер бүрүзүн кижиниң билип алыксаазы келир.

Бистиң бөмбүрзээвисте пирамидалар муң-муң чылдар турар. Дыка хөй кижилер пирамидаларны долганган энергетиктиг агымнарның дугайында билирлер. Пирамиданың үлегер-майыының шынарларын болгаш бойдустуң биске чаяап бергени бүдүрүмчелиг компонентилериниң салдарын каттыштырыпкаш, чаңгыс херекселге ийи дакпыр түннелди алган бис. Ол дээрге ук херекселди ажыглап турар кижиниң организминиң катап тургузуушкуну болгаш сагыш-сеткилиниң база мага-бодунуң байдалының экижиишкини-дир.

Бистиң херекселивистиң салдарын бодунга шенээн кижилерниң үнелелдериниң чамдыызы бо:

"Бодумнуң херекселимни кырган-авамга белекке берипкенимниң ужун "Меридиан+"-ны катап чагыдып алыксап тур мен. Ооң арга-шинээн үнелеп көргеш, ол меңээ болгаш мээң чоок кижилеримге дузалаар деп чүүлдү билдим".

Н.И.СЕМЕНЧУК,
Орел хоорай.

"Силерниң пирамидаңарны ийи ай хире ажыглап тур мен. Эмчилерниң үндүрген диагнозун — гипертонияны болгаш хүннүң-не ижер эмнерни уттуп бар чыдыр мен. Улуу-биле четтирдим!".

А.В.РУДИКОВ,
Новочеркасск хоорай.

"Оглум чеди харлыг, удууру багай, кезээде-ле бажы аарыыр турду. Силерниң сүмелээниңер езугаар ооң орнунуң бажынга "Меридиан+"-ны салып каарымга, ол каракка-ла экирип эгеледи. Силерге черге чедир мөгейдим".

Т.В.КРАЕВАЯ,
Курск хоорай.

"Ийиги чечен дайынынга бажымче балыглатканым соонда баш аарыындан муччулар, доктаамал шыжыгар, эр шынарым үрелип баксыраан турду. Солунда бижип турар хуулгаазын чүүлдерге бүзүревес турдум. Өөм ишти силерниинден "Меридиан+"-ны садып алгаш, меңээ шенетти. Дузазын дораан көре бердим, баш аарыы болгаш баш иштинде дааш соксай берди, эр кижиниң шынары база эглип келди. Силерге улуу-биле өөрүп четтирдим!".

Курлавырда майор
Ю.М.ПОТАПОВ,
Новочеркасск хоорай.

"Силерге биживишаан, дораан-на "Меридиан+"-ны чагыдып алыксап тур мен. Палатада кожам медерел чок чыткан. Оглу силерниң пирамидаңарны эккелгеш, ачазының бажының чанынга салып каарга, эртенинде ол миннип келген, байдалы чүгээртээн. Ону чүү деп адаарыл? Кайын-на ол бодун боду оожуктурганы чүве деп, бодавыже силерниң херекселиңер дузалаан хире".

С.Е.ТУМАННИКОВ,
Новосибирск хоорай.

"Уйгум келбестээнин ажып эртим. Удувайн турганымны безин уттупкан мен. Силерниң пирамидаңарны күдээм эккелген. Ону чанымга салып каарга, аныяамда дег удуп калганымга бүзүревес боор силер. Дыка-ла удаан мен. Амырааш, пирамиданы база садып алдым. Кадыкшыл—кадык уйгуда чүведир. Уйгузу келбес кижилер эм садарынга хөй акша чарыыр силер. Ону садып алыңар! Пирамида силерге дузалаар".

Е.Г.ВАРЧУК.
Кемерово хоорай.

"Боостаам аарыырга, приборну ажыглап тур мен. Бажым 10 чыл иштинде үзүктел чок аарып чораан. Чурттаары берге болган. Душ бооп, пирамида дугайын солундан номчааш, дораан садып алдым, хүннүң ажыглап келдим. Аарыым читкен. Долу үнелиг кижи апардым. Шуптуңарга четтирдим!"

А.И.НЕМЕШЕВА,
Пенза хоорай.

"Силериң приборуңарны телефон дамчыштыр чагыг кылгаш, алдым. Эккеп бергеш, канчаар ажыглаарын айтып берди. Бир ай эрткенде, дыка-ла экижий бердим. Дашкаар үнүп, агаарлаар апардым. Силерге четтирдим, Владимир Александрович!"

С.Р. ЛУШНИКОВА,
Иркутск хоорай.

"Азарганчыг прибор онкологияга дузалаар деп бодавайн чордум. Эмнекчилерге, илбичилергедаа кирип турдум. Түннел үнмээн. Оглум приборну чорудуп берген, 6 ай ажыглаарымга байдалым экижээн, аарыыры читкен. Аьш-чемге-даа кирдим. Меңээ крест (өлүм) айыткан кижиге чеде бээримге, "бурганнавайн" канчап артың деп айтырды ийин. Ол бурган пирамида-ла болгай".

Р.О.СЕМЕНОВИЧ,
Нижний Тагил хоорай.

Сад, дачаларда кижилерге: Пирамида үрезиннерге салдар чедирген таварылгада дүжүт ийи катап хөй болур. Пирамидабиле кожа чыткан ногаалар болгаш кат-чимистер дыка чемгир апаар.

"Инсульт соонда туруп албас, чыдыпкан мен. Ашаам мени хилинчектээн: эккел, аппар... Чүү дивес дээр силер, 47 харлыг кижиге аар-ла болду. Таблетка эмнерни чаңгыстап эвес, он шааны хары угда ажырып турдум. Уруум пирамиданы садып бээрге, бүзүревейн турдум ийин. 12 неделя эрткенде кан кадык апардым. Ам өг-бүленің кижи бүрүзүнде пирамида бар. Эм дугайын уткан бис".

СМИРНОВТАРНЫҢ
өг-бүлези.
Иркутск хоорай.

Бо дээрге хүннүң-не кээп турар чагааларның кезик-чамдыызы-дыр. Чүл бо, хуулгаазын бе? Ийе. Үгле эртем бүдүштүг "Меридиан+" деп херекселди Доннуң Улусчу экиртикчилер каттыжыышкынының эртемденнери ажылдап кылган. Ооң соонда РФ-тиң Кадык камгалал яамызы аңаа патентини тыпсып, чоннуң калбак ажыглалынга сүмелээн. Херекселди "СВИВ" КХН бүдүрүп үндүрүп турар. "Меридиан+" — кижиниң организминге калбаа-биле салдар чедирер херексел. Ону ажыглаары белен, кандыг-даа хора чок, ол бүгүнү Күрстандарттың болгаш санитар-эпидемиологтуг албанның тывысканы шынзылга херечилеп турар.

Клиниктиг шенелделер үезинде херекселди дараазында аарыгларга ажыглаан:

- үрек-дамыр системазының;
- эндокриннинг болгаш бес системазының;
- баш мээзиниң болгаш нерв системазының;
- рак ыжыктарының;
- ижин-шөйүндү органнарының болгаш аьш-чем хайылдырар системаның;
- тыныш органнарының;
- карактың, кулактың болгаш думчуктун;
- сидик үндүрер болгаш алдыы органнарның;
- дөрт мөчүнүң;
- тромбофлебит, дамырларның варикозтуг алгыышкынының.

Херексел кандыг-даа аарышкыны, баш аарыын чииги-биле чок болдурар, хан базыышкынын, мага-боттуң температуразын өйлээр. Доктаамал ажыглаан тудум, херексел химиктиг эм-таң ижер чорукту эвээжедир, дамырларны арыглаар, организмден артык-дудуу чүүлдерни үндүрер, хан эргилдезин экижидер.

Эдилелдиң хуусаазы үш чыл, магадылалы—1 чыл. "Меридиан+"— ол дээрге аарыг-аржыкты чок болдурар, кадыкшылды экижидер болгаш эм-таң чарыгдалдарынга камналга болдурар амы-хууда өг-бүле эмчизидир.

ИЮЛЬ 29, 30-де 11 шактан 12 шакка чедир "Отчугаш" кинотеатрынга эртер лекция үезинде херекселди садып ап, сүмени ап болур. Кирери хостуг. **Херекселдиң өртээ 350 рубль, пенсионерлерге чиигелделиг. ЧАГЫГЛАРНЫ** дараазында адресте хүлээп ап турар:

660012, Красноярск, а/я 13467.

Айтырыгларны (3912) 96-29-17 телефон дамчыштыр салып болур.

Саргы — аарыг өөскүдүкчүзү

Саргы энцефалиди – саргының ызырганындан халдаар, бойдус халдавыры. Ол колдуунда төп нерв системазын баксырадыр. Өске халдавырлыг аарыглардан ол – оон аараан кижилерниң өлүп хораар азы инвалид артып каарының деңнелиниң бедии-биле ылгалдыг.

Аарыгның өөскүдүкчүзү – саргының чараазын дамчыштыр кижиниң организминче халдай бээр вирус болур. Вирустуң халдавырын азырал амытаннардан хой, өшкү, хаван оолдары, аьт дыка медерээр. Вирус сериин, кургаг температурага дыка үр чурттаар. Ынчалза-даа өрээл температуразынга ол идепкейлиг байдалын чидириптер. Хайындырган сугга 2 минута, а 60 градус изиг сүтке 20 минута болгаш өлүп каар.

Вирустуң кол тарадыкчызы иксодтуг саргылар болур. Ындыг саргының ызырганындан кижи дораан аарый бээр. Чамдыкта инек азы өшкүнүң чиг сүдүн ажыглаанда аарый бээр таварылгалар турар. Ук аарыгдан кижилер колдуунда чазын, чайын, көдээ

Оваарымчалыг болуңар

черлерже чеде берген хоорай чурттакчылары (75 хуузу) хөй аарыыр.

Саргының ызырганының соонда, аарыгның организмге бүдүү өөскүүр үези 3-25 хонук (ортумаа-биле 7-14 хонук) болур. Оон-на аарыг кижиниң эъди изип (39-40 градус чеде бээр), бажы аарып, тыныжы кыскалап, кузуп эгелээр. Оон мырыңай төп нерв системазы баксырап, хол-бут билинместеп, эьт-кеш сирилеп эгелээр. Аарыг кижи долгандыр бооп турар чүүлдерже кичээнгей чок, уйгузураар, бергедей бергенде, медерелин ышкынып болур, дембээрээр.

Аарыг кижи чиик таварылгаларда 3-5 неделя болгаш, ортумак таварылгаларда 1,5-2 ай, аар таварылгаларда үр болгаш экириир азы долу кадык эвес, инвалид болуп болур. "Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" ККФЭ-ниң вирусология лабораториязының сан-түңү-биле алырга, 2004 чылда республикага 47 кижи саргы ызырганындан аараан.

Ынчангаш арга-арыг азы хову үнер апарганда, узун хончулуг чүвүр, хөйлең, идик, бөрт кедип алыр болза эки. Саргы ызырган таварылгаларда, эмчиге ыяап-ла баар.

Виталий СЕРЕН-ООЛ,
вирусолог эмчи.

Алды айларда

Бо чылдың эрткен 6 айларында республиканың чурттарга адырынга 199 өрт болганы бүрүткеттинген, ооң материалдыг когаралы 2 млн. ажыг рубль болган.

Кызыл хоорайда өрттерниң саны хөй – 107, азы ниити санның 53,7 хуузу. Өрт айыылының болуп турар чылдагааннары мооң мурнунда дег, ол-ла: өртке удур дүрүмнерни сагыааны, от-биле оваарымча чок болганы, бичии ургларның от-биле ойнааны.

Өртке удур профилактиктиг хемчеглер чорудуп турар үеде 290 хажыдыышкыннар илереттинген, өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнеринге 980 кижини өөреткен. 53 ниити чурттарга бажыңнарында өртке удур эки туранын дружиналарын тургускан.

Бистиң корр.

Албан-хаакчылар спартакиадазы

Тыва Республиканың Күш-культура талазы-биле агентилели июль 23-24 хүннеринде Гастелло аттыг Национал паркка албан-хаакчылар аразынга спартакиаданы эрттирер.

Аңаа Чазактың, аңгыаңгы яамылар, ведомстволар, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының ажылдакчылары волейболга, стол теннизинге, хөл шыдыраага, хүрешке, хөглүг старттарга аваангыр-кашпагайын көргүзүп шенежирлер.

Албан-дужаалга конкурс

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы капитал септелге болгаш материал-техниктиг хандырылга талазы-биле ажылдаар кол специалистиң албан-дужаалынга **конкурсту** чарлап тур.

Харылзажыр адрес: Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 31, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы, телефон 3-67-41; 3-57-25.

Дүшкенин дыңнадып тур

Мөңгүн-Тайга кожуунну Мугур-Аксы суурда дараазында:

1. **«Монгуш»** (Салчак Александр Шожунчапович).
2. **«Казылган»** (Дембирел Май-оол Иргитович).
3. **«Инчеек»** (Хертек Луиза Хойлааракoвна) көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативтериниң **июль 15-тен** эгелеп дүшкенин дыңнадып тур.

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг кылдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлеттүр кылдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7039. Чагыг 79.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.